

સૌજન્ય : શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

માતૃભાષા
ભાષાપ્રબોધ
(પત્રિકા)

સંપાદક
પિંકી યજ્ઞેશ પંડ્યા

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

અનુક્રમણિકા.....

સંપાદકીય		૩
માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર પરિચય	સંપાદક	૫
સ્તન્યદાયિની માતૃભાષા	ભોળાભાઈ પટેલ	૮
મહેસાણા અર્બન વિદ્યાલય		૧૦
માતૃભાષાને જીવાડશો, તો માતૃભાષા તમને જીવાડશે !	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	૧૧
માતૃભાષાનો આત્મા	યોગેન્દ્ર વ્યાસ	૧૭
વિશ્વ માતૃભાષા દિન : ૨૧મી ફેબ્રુઆરી	પુરુષોત્તમ ગો. પટેલ	૧૮
તરસ અને ભૂખ મારી તૃપ્ત કરવા કાજ...	તુષાર પુરાણી	૨૩
‘શિક્ષણ માટે માતૃભાષાનો કોઈ જ વિકલ્પ નથી’	ડૉ. ઊર્મિલા શાહ	૨૬
ચી.ન. વિદ્યાવિહાર, અંબાવાડી ‘માધ્યમ ગુજરાતી, ઉત્તમ અંગ્રેજી’		૨૮
ક્ષિતિ પબ્લિકેશન ‘માતૃભાષા મારી ભાષા’		૩૦
આર્ટ્સ કે આર્ટ્સ ?	પિંકી પંડ્યા	૩૧

માતૃભાષા ભાષાપ્રબોધ (પત્રિકા), સંપાદક : પિંકી યજ્ઞેશ પંડ્યા
પ્રકાશન તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૨ પ્રકાશક : પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્રકાશનમંત્રી,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
E-mail : gspamd@vsnl.net, matrubhasagsp@gmail.com
web-site : www.gujaratisahityaparishad.org
મુદ્રક : કિષ્ના ગ્રાફિક્સ, ફોન. ૦૭૯-૨૭૪૮૪૩૮૩

છૂટક કિંમત : રૂ. ૨૦/-

સંપાદકીય

માતૃભાષા બાળકના હૃદયના ધબકારા સાથે ગૂંથાતી હોય છે. બાળક માટે માતૃભાષા શીખવી હવા, પાણી મેળવવા જેટલી જ સહજ બાબત છે. પરંતુ, જે બાબત માટે કોઈ મૂલ્ય ચૂકવવું ન પડે તે બાબત અત્યંત મૂલ્યવાન હોય તોપણ કોડીની લાગે છે, તેના તરફ અવગણના અને ઉપેક્ષા સેવાય છે. તે જ રીતે માતૃભાષા પણ અવગણાઈ રહી છે, તેનું મહત્ત્વ વિસરાઈ રહ્યું છે.

માણસ સામાન્ય રીતે દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય પૈસાથી આંકે છે. ગુજરાતી ભાષકને લાગે છે કે માતૃભાષાને મહત્ત્વ આપવાથી તેની આવકમાં વધારો નથી થવાનો. પરંતુ, અન્ય ભાષા-અંગ્રેજી ભાષા - શીખવાને કારણે તેને પોતાની સંપત્તિમાં, રુઆબમાં વધારો થશે તેમ લાગે છે. પરિણામે તે પોતે અંગ્રેજી તરફ આકર્ષાયો છે. એટલું જ નહીં, કદાચ સંજોગોવશાત્, પોતે ન શીખી શક્યો હોય કે અંગ્રેજી પર જરૂરી કાબૂ ન મેળવી શક્યો હોય તો તે પોતાના બાળક માટે આ સપનું સેવે છે, અને બાળક પ્રભાવી અંગ્રેજી પ્રયોજી શકે તે માટે તેને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં મૂકે છે. અંગ્રેજી ‘ભાષા’ તરીકે શીખવી અને અંગ્રેજી ‘માધ્યમ’ હોવું - આ બે વચ્ચેનો ભેદ તે વિચારતો નથી. ગુજરાતી ભાષકને માતૃભાષામાં શિક્ષણ અપાવવું - મેળવવું શરમજનક લાગી રહ્યું છે. માતૃભાષામાં વ્યવહાર કરવો તેમને અશિક્ષિતની અનુભૂતિ કરાવે છે. તૂટી-ફૂટી ‘ગુજિંગ્લિશ’ ચાલે, પણ ગુજરાતી ?

વેપારીઓ; રેડિયો, અખબાર જેવા જાહેરમાધ્યમો વગેરે ક્ષેત્રના લોકો પણ જોઈ રહ્યા છે કે ગુજરાતમાં અનેક કારણોસર બિનગુજરાતી પ્રજા વસી રહી છે. તેમના સુધી પહોંચવા માટે ‘ગુજરાતી’ અપર્યાપ્ત છે. પરિણામે તેઓ તેમના વ્યવહારમાં, જાહેરખબરોમાં અંગ્રેજી કે હિન્દી ભાષા પ્રયોજવાનું વધુ ‘લાભ’કારક લેખે છે. શોપિંગ મોલ, કોઈ ચોક્કસ બ્રાન્ડની દુકાનો, હોટેલ વગેરેમાં કર્મચારીઓને વિશેષપણે હિન્દી કે અંગ્રેજીમાં જ વ્યવહાર કરવાની તાલીમ અને દંઢ સૂચના અપાય છે. તેમને સમજાવવામાં આવે છે કે અંગ્રેજી કે હિન્દી પ્રયોજવાથી જ ગ્રાહકને પ્રભાવિત કરી શકાશે. (દુર્ભાગ્યે ગુજરાતી ગ્રાહક સંદર્ભે આ બાબત ઘણે અંશે સાચી પણ છે.) પરિણામે ગુજરાતના જ કોઈ વિસ્તારમાં આવેલી દુકાનમાં માલ બતાવનાર કર્મચારી પણ ગુજરાતી હોય, માલ જોનાર-ખરીદનાર ગ્રાહક પણ ગુજરાતી હોય પરંતુ તેમનો ભાષાવ્યવહાર અંગ્રેજી કે હિન્દી હોય. ‘ગુજરાતી’ ભાષા માટે આ પરિસ્થિતિ ક્રુણ ન લેખાય ?

પરિણામે આપણા વિદ્વાન કેળવણીકારોમાં માતૃભાષાની પરિસ્થિતિ અંગે ચિંતા સેવાઈ રહી છે. ગુજરાતી લેખકો માતૃભાષાનું ગૌરવ અનુભવે, મૂલ્યને સમજે,

જાગૃત થાય તે માટે વિવિધ પ્રયાસો કોઈ થઈ રહ્યા છે. આ પ્રયાસના ભાગ રૂપે ગુજરાતની ૧૦૮ વર્ષથી પ્રસ્થાપિત સંસ્થા ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા ‘માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર’ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

શ્રી ધીરુબહેન પટેલના સૂચન, શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈના સમર્થન તથા શ્રી રવીન્દ્ર દવે, શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર, શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ, શ્રી પી.જી. પટેલ, શ્રી અરવિંદ ભાંડારી, શ્રી રાસુભાઈ વકીલ જેવા માતૃભાષાના હિતચિંતકોના પ્રયાસોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ‘માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર સમિતિ’ની રચના કરવામાં આવી. શ્રી ગુણવંત શાહની આર્થિક સહાય કેન્દ્રની સ્થાપનાનો મહત્ત્વનો સ્તંભ બન્યો.

‘માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર’નો ઉદ્દેશ માતૃભાષા ગુજરાતી સંદર્ભે ગુજરાતી ભાષકને જાગૃત કરવો, ભાષાશિક્ષણ માટે તેના કોઈ પ્રશ્નો હોય તો તેનો ઉકેલ લાવવો, માતૃભાષાનું સંવર્ધન કરવું - તે છે. આ ઉદ્દેશને અનુસરીને કેન્દ્ર દ્વારા વિવિધ પ્રવૃત્તિ યોજવામાં આવે છે. ‘માતૃભાષા કૌશલ અભ્યાસક્રમ’ ચલાવવામાં આવે છે, ભાષાયાત્રા કાઢવામાં આવે છે, માતૃભાષા સંદર્ભે જાહેરહિતની રીટ કરવા જેવાં કાયદાકીય પગલાં પણ લેવામાં આવે છે.

માતૃભાષાના સંવર્ધનના ભાગ રૂપે જ પત્રિકા ‘ભાષાપ્રબોધ’ પ્રસિદ્ધ થઈ રહી છે. ‘પ્રબોધ’ એટલે ‘જાગૃતિ, જ્ઞાન’. માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર અંતર્ગત જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, કે અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા પણ માતૃભાષા અંગેની જાગૃતિ કે સંવર્ધન માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેની માહિતી આ પત્રિકા ‘ભાષાપ્રબોધ’ દ્વારા આપવામાં આવશે. જેથી અન્ય લોકોને પણ આ પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ આવે. ભાષાપ્રબોધની પ્રવૃત્તિ નિરૂપતા લેખ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે, જેથી અન્યને પ્રેરણા મળે.

‘ભાષાપ્રબોધ’ દ્વારા માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વર્ષમાં ચાર અંક દ્વારા દરેક ગુજરાતી ભાષક સુધી પહોંચીને તેના માતૃભાષાના કૌશલને વિકસાવવાનો અને તેના ગૌરવને જગાડવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે.

કોઈ પણ ભાષક માતૃભાષા સંદર્ભે પોતાના યોગ્ય પ્રશ્નો કે સૂચન ‘ભાષાપ્રબોધ’ દ્વારા વ્યક્ત કરી શકશે. ગુજરાતી રેડિયો, ટી.વી. અખબાર, સમાચાર, હોર્ડિંગ્સ વગેરે સંદર્ભે પણ તે અહીં પોતાની વાત મૂકી શકશે. સમાજના અન્ય ભાષાયાહકો પણ માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર સાથે જોડાય તેવી અપેક્ષા છે.

પિંકી યજ્ઞેશ પંડ્યા

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર પરિચય

વર્તમાન સમયમાં સમાજ જે રીતે માતૃભાષાથી વિમુખ થતો જાય છે અને અન્ય ભાષાથી પ્રભાવિત થતો જાય છે, તેનું સતત વધતું જતું પ્રમાણ જોઈને સમાજના અગ્રણી કેળવણીકારો ચિંતિત છે. આ પરિસ્થિતિમાં કોઈ માતૃભાષા સંવર્ધન સંદર્ભે જનજાગૃતિ કેળવાય, શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાનું ગૌરવ જળવાય આદિ બાબતો તરફ સક્રિય રીતે પ્રવૃત્તિ કરે તે જરૂરી બન્યું છે.

શ્રી ધીરુબહેન પટેલ, શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ, શ્રી રવીન્દ્ર દવે, શ્રી રાસુભાઈ વકીલ, શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર, શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ, શ્રી અરવિંદ ભાંડારી, શ્રી પી.જી. પટેલ વગેરે જેવા માતૃભાષાના હિતચિંતકોએ ૧૦૮ વર્ષથી પ્રસ્થાપિત અને ગુજરાતી પ્રજાના હૈયે આદર ધરાવતી સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બને તેમ વિચાર્યું. આ વિદ્વજનોના પ્રયાસોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કારોબારી સમિતિમાં 'માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર સમિતિ'ની રચના કરવામાં આવી.

આ સમિતિના હોદ્દેદારો પરિચય નીચે મુજબ છે.

પ્રમુખ : ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રમુખ(શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ)

ઉપપ્રમુખ : શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ

સંયોજક : (વહીવટી) શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

સંયોજક : (શિક્ષણ) શ્રી અરવિંદ ભાંડારી

સહ-સંયોજક : શ્રી પિંકી પંડ્યા

(અ) સ્થાયી સમિતિના સભ્યો

(૧) મહામંત્રી : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (૨) નિયામક : ક.લા.સ્વાધ્યાય મંદિર

(૩) શ્રી અનિલા દલાલ (૪) શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ

(૫) શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ (૬) શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

(૭) શ્રી મનસુખ સલ્લા (૮) શ્રી મોતીભાઈ પટેલ

(૯) શ્રી ડૉ. પી.જી. પટેલ

(બ) કાયમી નિમંત્રિત સભ્યો :

(૧) શ્રી રાસુભાઈ વકીલ (૨) શ્રી ડૉ. રવીન્દ્ર દવે

(૩) શ્રી ગુણવંત શાહ (૪) શ્રી ધીરુબહેન પટેલ

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર અંતર્ગત વિવિધ વિભાગવાર પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવાનું નક્કી થયું છે. આ વિભાગો અને તેના સંયોજકોની માહિતી નીચે મુજબ છે.

(૧) ભાષાકૌશલ અભ્યાસક્રમ (સંયોજક : શ્રી પિંકી પંડ્યા)

(૨) શિક્ષણ અંગેના સંમેલનો (સંયોજક : શ્રી પી. જી. પટેલ)

(૩) સાહિત્યયાત્રા — માતૃભાષાવંદના (સંયોજક : શ્રી મોતીભાઈ પટેલ)

(૪) કાયદાકીય પ્રવૃત્તિ (સંયોજક : શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ)

(૫) ઈન્ટરનેટ, ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ (સંયોજક : શ્રી હર્ષદ પટેલ)

(૬) ભાષા રસરુચિ ઘડતરની સામગ્રી તથા ભાષાભોગ્ય બને એ માટે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો (સંયોજક : શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ)

(૭) અનુવાદ પ્રવૃત્તિ (ભાષાકેન્દ્ર) (શ્રી અનિલા દલાલ)

(૮) પ્રકાશન (ભાષાકેન્દ્ર) (શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ)

(૯) બાળસાહિત્ય (ભાષાકેન્દ્ર) (શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક)

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર સ્થપાયું તે પહેલાં શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર, શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ આદિની પ્રેરણાથી ભાષાકૌશલ અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ વર્ગોનો આરંભ ક.લા.સ્વાધ્યાય મંદિર અંતર્ગત થયો હતો. કેન્દ્રની સ્થાપના બાદ ક.લા.સ્વાધ્યાયમંદિર તથા માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર દ્વારા સહિયારી પ્રવૃત્તિ તરીકે ૨૧ દિવસના 'માતૃભાષા પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ'ના વર્ગોનું આયોજન થાય છે. આ વર્ગોમાં માતૃભાષાના સંવર્ધન અને સંરક્ષણ માટે માતૃભાષાનું મહત્ત્વ, માતૃભાષા અને બોલી, ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા, ઉચ્ચારભેદ અર્થભેદ, શબ્દાર્થચર્યા, અનુસ્વાર, શ્રવણકૌશલ, વાચનકૌશલની વ્યવહારુ તાલીમ, વ્યાકરણના નામપદ, ક્રિયાપદ, વાક્યરચના, વાક્યના પ્રકારો, શબ્દઘડતર જેવા વિષયો તથા લેખનના, વિરામચિહ્નો, ક્યા ઘટકો ભેગા લખાય - ક્યા જુદા, ઉપરાંત અરજીલેખન, અહેવાલલેખન, ચર્યાપત્ર વગેરે જેવા વિષયો આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

આ વિષયોના અધ્યાપનકાર્ય માટે ભાષાવિજ્ઞાન અને સાહિત્યના વિવિધ વિદ્વાનો સર્વશ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ, શ્રી અરવિંદ ભાંડારી, શ્રી રમણ સોની, શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર, શ્રી મનસુખ સલ્લા, શ્રી કીર્તિદા શાહ, શ્રી નીલોત્પલા ગાંધી, શ્રી પિંકી પંડ્યા, શ્રી અશ્વિન ચૌહાણ, શ્રી સોનલ પંડ્યા, તથા શ્રી નિયતિ અંતાણીનો સહયોગ મળ્યો છે. ભવિષ્યમાં અન્ય વિદ્વાન વક્તાઓ પણ આ અભ્યાસક્રમમાં જોડાનાર છે.

'માતૃભાષા પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ'ના વર્ગોમાં માતૃભાષાના સામાન્ય જન માટેના વર્ગો ઉપરાંત ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગના વિદ્યાર્થીઓ, પત્રકારો આદિ માટે વિશેષ અભ્યાસક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. સરકારી અધિકારીશ્રીઓ માટેની વિશેષ બેચ અંગેનું આયોજન થઈ રહ્યું છે.

આ પ્રકારના માતૃભાષાકૌશલના અભ્યાસક્રમ માટે એસ.એસ.પી.જૈન

સ્તન્યદાયિની માતૃભાષા

ભોળાભાઈ પટેલ

કોલેજ, ધ્રાંગધ્રા તથા નડિયાદ કોલેજ તરફથી માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રને આમંત્રણ મળેલ છે. ભવિષ્યમાં ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં વિવિધ વિદ્વાનોની સહાયથી આ પ્રકારના અભ્યાસક્રમનું આયોજન કરવામાં આવશે. આ વર્ગો માટે વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે જોડાઈ શકાશે, તેવી કેન્દ્રને અપેક્ષા છે.

વિવિધ વિદ્વાનો દ્વારા અપાયેલ વ્યાખ્યાનોનું તાજેતરમાં જ ‘માતૃભાષા : લેખનકૌશલ અને શિક્ષણ’ પુસ્તક રૂપે પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. ભવિષ્યમાં પણ ભાષાવિષયક પ્રકાશનો થતાં રહેશે.

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર દ્વારા જુદી જુદી સંસ્થાઓના સહયોગમાં લગભગ દર ૩ મહિને ભાષાવિષયક વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવશે.

માતૃભાષા, વિકિપીડિયા અને ઈન્ટરનેટના સંદર્ભે યુ.કે.થી આવેલા શ્રી ધવલભાઈ વ્યાસ સાથે થયેલી ચર્ચામાં તેમણે વિકિપીડિયા વિશે વિસ્તૃત જાણકારી આપી હતી. આ વિમર્શમાં વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર તથા શ્રી રમણ સોની ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ; ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ અને વિદ્યાભારતી, ગુજરાત પ્રદેશના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘માતૃભાષામાં શિક્ષણ : એક વૈજ્ઞાનિક અભિગમ’ વિષય અંતર્ગત રાજ્યસ્તરીય પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. માતૃભાષાના શિક્ષણ અંગે બી.એડ. કોલેજના ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપકો, વિવિધ શાળાના ટ્રસ્ટીઓ, આચાર્યો, શિક્ષકો આદિ સાથે અવારનવાર ચર્ચા થાય છે, વિચારોનું આદાનપ્રદાન થાય છે. કોને કેવા પ્રયોગોથી કેવું પરિણામ મળ્યું, વધુ સારું પરિણામ મેળવવા કેવી પ્રવૃત્તિ કરી શકાય તેની સકારાત્મક ચર્ચાઓ થાય છે.

બારમા ધોરણ પછી ટેકનિકલ કોર્સ માટેની પરીક્ષાઓ અંગ્રેજીમાં લેવાય છે, જે માતૃભાષામાં શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે તકલીફદાયક બને છે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અને બીજી સંસ્થાઓ સાથે રહીને હાઈકોર્ટમાં રીટ દાખલ કરી છે અને ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણતા લાખો વિદ્યાર્થીઓની વહારે ધાઈ છે. આ PILને બીજી સંસ્થાઓ, વકીલો, વ્યક્તિઓ અને સમાજનો સાથ છે.

આમ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર ભાષાકીય કટોકટીને પહોંચી વળવા કટિબદ્ધ છે, તેમાં અપેક્ષા છે જનમતની, જનસહકારની.

સ્તન્યદાયિની જનની પ્રત્યે જે ભાવ હોવો જોઈએ, એવો ભાવ માતૃભાષા માટે પણ હોવો જોઈએ. માતૃભાષા આપણા સાંસ્કૃતિક જીવનના ઉછેરમાં આધાર—ભૂમિ છે, જેમાં વ્યક્તિ તરીકેની આપણી અસ્મિતા મૂળિયાં નાખે છે. માતૃભાષાની આધારભૂમિ વિના આપણે મૂળિયા વિનાના થઈ જઈએ, પછી ભલે પરભાષાના પલ્લવો દ્વારા પ્રકાશમાંથી યત્કિચિત્ પોષણ મળી રહેતું હોય.

ખરેખર તો માતૃભાષા વ્યક્તિમાત્રનું સંવર્ધન કરે છે, પણ વર્તમાન ભાષાકીય કટોકટી એવી સ્થિતિએ છે કે આખી આ સંવર્ધનની પ્રક્રિયા ઊલટી દિશામાં જઈ રહી છે અને આપણે હવે માતૃભાષાનું સંવર્ધન કરવા પ્રયત્નવાન થવું પડે છે.

આપણા દેશની ભાષાપરંપરા અને ભાષાના સ્વાભાવિક વિકાસક્રમ પર પરદેશી શાસન અને પરદેશી ભાષાઓનો પ્રભાવ, એક તો ૧૧મી ૧૨મી સદીમાં ઈસ્લામધર્મી શાસન અને એ દરમ્યાન શાસનકર્તાઓની ભાષા ફારસી અને ધર્મભાષા અરબીનો પ્રભાવ રહ્યો, પરંતુ એ સમયે જે બધી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ પ્રાકૃત અપભ્રંશમાંથી પોતાની પ્રાદેશિક ઓળખ સાથે વિકસી રહી હતી, તે વિકાસને કશો અંતરાય એ ભાષાઓ દ્વારા નડ્યો નહોતો, ઊલટાનું અર્વાચીન બધી ભારતીય ભાષાઓમાં નવી શબ્દાવલી ઉમેરાઈ; બીજો જે પ્રભાવ પડ્યો તે ૧૮મી ૧૯મી સદીથી, (કહો કે આજ પર્યંત) તે અંગ્રેજી શાસન દરમ્યાન અંગ્રેજી ભાષાનો.

અંગ્રેજી જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ભાષા તરીકે આવી, અને શાસનની ભાષા તરીકે આવી. અંગ્રેજી શાસનકાળમાં નવી કેળવણી આવી, પણ એ કેળવણી વિદ્યાર્થીની માતૃભાષા દ્વારા થવાને બદલે મેકોલની મિનિટ પછી અંગ્રેજીમાં થવા માંડી. અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા વૈશ્વિક જ્ઞાનની ક્ષિતિજો ખુલી, આપણી ભાષાઓમાં નવો શબ્દ ભંડાર ઉમેરાતો ગયો છે, પણ અંગ્રેજીએ ભારતીય ભાષાને માંડ બીજા દરજ્જાનું સ્થાન દીધું.

સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી એવી આશા હતી કે હવે આપણી ગુજરાતી હિન્દી મરાઠી બંગાળી તમિળ આદિ સર્વ ભાષાઓ જે તે ભાષા વિસ્તારમાં પ્રથમ દરજ્જા ભોગવશે, શાસન શિક્ષણની ભાષાઓ તરીકે પ્રસન્નતાપૂર્વક પલ્લવિદા થશે, અલબત્ત વિશ્વ પ્રત્યેની બારી ખોલતી અંગ્રેજી પણ રહેશે.

પરંતુ સ્વતંત્ર થયેલા ભારતમાં સરકારની ભાષાનીતિ લગભગ અનિશ્ચિત રહી. એ ખરું કે શરૂનાં ૧૦ કે ૧૫ વર્ષ અંગ્રેજી શાસનની ભાગ રહે એવો પ્રસ્તાવ ઉચિત પણ હતો, પણ પછી એ વર્ષાની અવધિ વધતાં વધતાં વિલીન થઈ ગઈ અને

હવે અંગ્રેજી જ શાસનની ન્યાયની વાણિજ્યની અને ઉચ્ચ શિક્ષણની કહો કે સત્તાની ભાષા બની રહી. માતૃભાષાનો ગમે તેટલો મહિમા કરાતો રહ્યો, પણ જે સત્તાની ભાષા હોય, અંતે તે જ મહિમાવતી બને છે. પરંતુ તાત્કાલિક વર્ષો કરતાં સ્વતંત્રતાના વર્ષોમાં અંગ્રેજીનો મહિમા એટલો વધતો ગયો, વૈશ્વિકરણની આબોહવાને લીધે, કે શિક્ષણમાં બાળમંદિરથી માંડી અંગ્રેજી માધ્યમનો પ્રયંડ પવન વાઈ રહ્યો છે. એ પવનના વેગમાં માતૃભાષાનાં ચીર ઊડી રહ્યાં છે. વૈશ્વિક સ્તરે અને રાષ્ટ્રીયસ્તરે ભાષા એક રાજકીય એજંડા બની ગઈ છે અને બધી રાજ્ય સરકારો એક આ અન્ય રીતે અંગ્રેજીને પ્રથમ દરજ્જો આપવા હોડ બકી રહી છે જાણે.

અંગ્રેજી તો જાણીએ, પણ એને એનો બહુ બહુરતો બીજો, ત્રીજો દરજ્જો આપીએ, પરંતુ માતૃભાષાનું ગૌરવ કરવું હોય તો શિક્ષણ અને શાસનમાં એને પ્રથમ દરજ્જો આપવો જોઈએ. પરંતુ આજે તો સરકાર જ નહિ, સૌ મા-બાપ અને કેળવણીના ક્ષેત્રને પોતાને હસ્તક લઈ બેઠેલા તથાકથિત કેળવણીકારો અંગ્રેજીને જ મહત્તા આપી રહ્યા છે. આ વખતે માતૃભાષાઓને અંગ્રેજી ધીમેધીમે ગળી જશે, એવી ભીતિ અસ્થાને નથી. એથી માતૃભાષાના સંવર્ધનનું આંદોલન ચલાવવાની જરૂર છે.

બંગાળ મહારાષ્ટ્રની સરખામણીએ ગુજરાતીઓને પોતાની ભાષા માટે અભિમાનની લાગણી નથી એમ કહેવાય છે. ગુજરાતની પ્રજા વાણિજ્યપ્રધાન માનસ ધરાવે છે, એવો અપવાદ પણ આપણા ઉપર છે. જેનાથી લાભ થાય, તે પ્રથમ જોવું. આજે અંગ્રેજીથી લાભ છે, તો અંગ્રેજી. અંગ્રેજી પણ ભલે, પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિની અને ઓળખની પ્રતિરૂપ માતૃભાષાના જતન માટે માત્ર ભાવનાથી નહિ ચાલે, એ માટે યોગ્ય પગલાં લેવાં પડશે.

- આપણે સરકારને એક ચોક્કસ ભાષાનીતિ ઘડી કાઢવા માટે ફરજ પાડવી પડશે.
- માતૃભાષા-ગુજરાતીને એક ફરજિયાત વિષય તરીકે કોઈ પણ માધ્યમની ભાષામાં અનિવાર્યપણે શીખવવાનો પ્રબંધ અભ્યાસક્રમમાં થવો જોઈએ.
- ગુજરાતીમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના અધિકતમસાહિત્યના અવતરણના પ્રયત્નો થવા જોઈએ.
- બે ગુજરાતીઓ મળે, તો બને ત્યાં સુધી ગુજરાતીમાં જ વાતચીત કરે તો કેવું? ગુજરાતી શ્રોતાઓ આગળ અંગ્રેજી કે હિન્દીની પણ ક્યાં જરૂર છે?
- ગુજરાતીની શુદ્ધ જોડણી માટે શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ અમેરિકા આદિ દેશોમાં જેમ ‘સ્પેલિંગ’ (જોડણી)ની રાષ્ટ્રકક્ષાએ સ્પર્ધાઓ યોજાય છે. (જેમાં ઘણી વાર ભારતીયો પ્રથમ ક્રમે ચમકે છે) તેવી જોડણી-સ્પર્ધાઓ ગુજરાતની બધી શાળા કક્ષાઓએ યોજવી જોઈએ.
- ગુજરાતી વાક્યરચનામાં અંગ્રેજી શબ્દોની બિનજરૂરી ભરપાર ટાળવા સભાન

પ્રયત્ન બોલનારે કરવા જોઈએ ?

- વાણિજ્ય સંકુલો, દુકાનોનાં નામ અંગ્રેજીમાં ભલે હોય, ગુજરાતીમાં પણ હોય એવું અભિયાન શરૂ કરવું જોઈએ. આમાં ભાષાઝનૂન નથી, માતૃભાષા પ્રેમ જ છે- એમ સમજવું જોઈએ.
- કોઈપણ વિષય શીખવતા શિક્ષકો-અધ્યાપકોની ગુજરાતીની અભિવ્યક્તિક્ષમતા પર ભાર મુકાવો જોઈએ.

સંક્ષેપમાં, માતૃભાષા ગુજરાતી અને અંગ્રેજી વિષે આપણી માનસિકતા (પાઈન્ડસેટ) બદલવાના સભાન પ્રયત્ન થવા જોઈએ અને એ દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંતર્ગત માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રના પ્રયાસો છે. દેશવિદેશના ગુજરાતી ભાષીઓનાં સક્રિય સહકારને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અપેક્ષા રાખે છે.

મહેસાણા અર્બન વિદ્યાલય

મોઢેરા ચાર રસ્તા, મહેસાણા-૩૮૪૦૦૨

માતૃભાષા સંવર્ધન અભિયાન અંતર્ગત શાળામાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ

- શાળાનાં બાળકોને માતૃભાષાના પ્રેમ માટે પ્રેરણા તથા પ્રોત્સાહન આપવાં.
- માતૃભાષામાં મૌલિક લેખનકૌશલ્ય વિકસે તે માટે પ્રેમભર્યું માર્ગદર્શન આપવું.
- હસ્તાક્ષર સુધારણા માટે તજજ્ઞ દ્વારા માર્ગદર્શન.
- શાળાના બોર્ડ ઉપર ગુજરાતી ભાષાના પ્રેરણાદાયી લખાણ નિયમિત લખાયાં.
- બાળકો માટે જોડણી કસોટી, સુંદર હસ્તાક્ષર સ્પર્ધા, વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોની સમજ, પર્યાયી શબ્દોની સમજ, રૂઢિપ્રયોગોની સમજ, કહેવતોની સમજ વગેરેનાં બાળકોની કક્ષા પ્રમાણે માર્ગદર્શન અને મૂલ્યાંકન.
- માતૃભાષા ગુજરાતીમાં શાળાના તમામ ધોરણોમાં ૧૦૦ ટકા પરિણામનો લક્ષ્યાંક અને સફળતા.
- ગુજરાતી લખાણમાં કોઈ પણ વિષયના શિક્ષકો જોડણીની ભૂલ ન કરે તે માટેની સાવધાની અને જાગૃતિ.
- શાળાના આચાર્ય શ્રી જેઠાભાઈ એમ. પટેલ દ્વારા મહેસાણા શહેરમાં ખાનગી પ્રકાશન વિભાગો, પ્રચાર વિભાગો, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તેમજ બોર્ડ-બેનર બનાવનારા તમામ કર્મચારીઓને ગુજરાતી જોડણી સાચી લખાય તે માટેનું વિનામૂલ્યે માર્ગદર્શન, સમજ અને અમલીકરણના પ્રયત્નો. જરૂર પડે ત્યાં સેમિનાર, અભ્યાસવર્ગ વગેરે પણ કરીએ.
- આચાર્યશ્રી જેઠાભાઈ એમ. પટેલ દ્વારા શહેરની અને આજુબાજુની બી.એડ્. કોલેજોમાં આવતીકાલના શિક્ષકો ગુજરાતીમાં જોડણીની ભૂલો ન કરે તે માટે બે કલાકનો વિનામૂલ્યે જોડણી સુધારણા કાર્યક્રમ.
- ‘ગુજરાતી સાચી જોડણી, પર્યાયી શબ્દો, જોડણીનો જાદુ, જોડણીના નિયમો’ વગેરેનાં મોટાં બેનર શાળામાં ઉપલબ્ધ.

માતૃભાષાને જીવાડશો, તો માતૃભાષા તમને જીવાડશે !

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

સાડા પાંચ કરોડ ગુજરાતી પ્રજા અને એની સામે પડકારરૂપ બનેલું માતૃભાષાનું મહાસંકટ ! માતૃભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ હૃદયના ઊંડાણમાંથી સાહજિક રીતે પ્રગટવો જોઈએ એને બદલે આજે માતૃભાષાનું મહિમાગાન કરવાનો સમય આવ્યો છે, કારણ એટલું જ કે જો સાંપ્રત સમયે માતૃભાષા અંગે કશી નક્કર પ્રગતિ કરી શકીએ નહીં, તો માતૃભાષાનું અને સાથોસાથ આપણી અસ્મિતાનું ભવિષ્ય અંધકારમય છે. આને માટે કોઈ એક પ્રવૃત્તિ નહીં, પણ આંદોલન સર્જવું પડશે. ‘વાંચે ગુજરાત’ દ્વારા એક સફળ પ્રયોગ થયો; પરંતુ માત્ર એક ડાળીની સંભાળ લેવાથી વૃક્ષની સંભાળ લેવાતી નથી. એક પ્રવૃત્તિથી માતૃભાષા અંગેનું સમગ્ર કાર્ય શક્ય બનતું નથી.

આમ જુઓ તો આ પ્રશ્ન એક શતાબ્દી પૂર્વે પણ ચર્ચાતો હતો; પરંતુ એમાં કટોકટીભરી પરિસ્થિતિ આજે ઉત્પન્ન થઈ છે. ઈ.સ. ૧૯૦૯ના ઓક્ટોબરમાં રાજકોટમાં યોજાયેલી ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પરિષદપ્રમુખનું ભાષણ આપતાં સ્વ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ કહેલું : “અંગ્રેજી શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજી ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષામાં આપવું જોઈએ..... જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે સામાન્ય જ્ઞાન પરભાષામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહીં હોય.” અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે તો શ્રી અંબાલાલ દેસાઈ નોંધે છે તેમ, “વિદ્યાર્થીઓને પડતો શ્રમ કમી થઈ શાળાઓમાં ભણતા દરેક યુવાનના આવરદાનાં કમીમાં કમી બેચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઊગરે એટલું જ નહીં, પણ આપણાં બાળકોનાં તનની, મનની ને હૃદયની શક્તિઓનો ઉકેલ ઘણો સારો થાય. કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય.”

આજે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ટોળાબંધ વિદ્યાર્થીઓ જઈ રહ્યા છે. મુંબઈમાં સ્નાતક કક્ષાએ માત્ર ચાર કૉલેજોમાં ગુજરાતી પૂર્ણ વિષય તરીકે શીખવવામાં આવે છે અને એમાં કુલ સોળેક વિદ્યાર્થીઓ છે. જો અંગ્રેજી માધ્યમનું આ ઘોડાપૂર અટકશે નહીં તો આવતીકાલે ગુજરાતની પણ આવી પરિસ્થિતિ થાય. આજે માત્ર શહેરોમાં જ નહીં પણ ગામડાંમાં પણ અંગ્રેજી માધ્યમ તરફ ધસારો જોવા મળે છે. વિડંબના તો એ છે કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણનાર વિદ્યાર્થી બીજી ભાષા તરીકે પોતાની માતૃભાષાને બદલે ફેન્ય પસંદ કરે છે. આ પરિસ્થિતિ અંગે સમાજના તમામ વર્ગોએ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે.

માધ્યમિક શાળાકક્ષાએ માતૃભાષાનો જુવાળ વધે તેમ કરવું પડશે. શુદ્ધ ગુજરાતી

બોલાય, લખાય તે વિશે પણ ચિંતા-ચિંતન કરવાં પડશે. સમૂહ માધ્યમો, અખબારો અને વિજ્ઞાપનોમાં ગુજરાતની અશુદ્ધ જોડણીથી ક્યાં કોઈને ય આંચકો લાગે છે ? કૉલેજ-કક્ષાએ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે રુચિ વધે તેવું વાતાવરણ પણ સર્જવું પડશે. નર્મદના સમયથી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણની વાત કહેવાઈ છે. એનાં સારાં પરિણામો દુનિયાભરમાં જોવા મળે છે. આજે અંગ્રેજી એક દેશની નહીં, બલકે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારની ભાષા બની હોવાથી એ ભાષાનો પરિચય આવશ્યક છે, પરંતુ દીવાનખાનામાં બેસાડવાને લાયકને રસોડામાં પેસવા દેવાય નહીં. આપણા સંસ્કાર, આપણી પરંપરા, આપણો ઇતિહાસ – એ બધું શીખવા માટે અંગ્રેજી ભાષાને બદલે આપણી માતૃભાષાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

ગુજરાતની જેટલી વસ્તી છે, એનાથી ઓછી વસ્તી ધરાવતા વિશ્વના ચાલીસ જેટલા દેશોએ પોતાની માતૃભાષા વિકસાવી છે. એ દેશો પોતાનું આંતરસત્વ છોડીને અંગ્રેજી ભાષાના કે અન્ય કોઈ ભાષાના પ્રવાહમાં વહી ગયા નથી. ૧૯૯૬માં નોર્વેની વસ્તી ૪૨ લાખ અને ૩૮ હજાર હતી. ઈઝરાયેલની ૫૬ લાખ અને ૨૯ હજાર હતી અને સ્વીડનની વસ્તી ઈ.સ. ૨૦૦૩માં ૮૯ લાખ ૯૮ હજારની હતી. આ બધા દેશોમાં માતૃભાષા ગૌરવભર્યાં સ્થાને બિરાજે છે અને સર્વત્ર પ્રયોજાય છે. આને માટે કોઈ એક વર્ગ નહીં, પણ સમગ્ર પ્રજા જાગૃત છે.

આમાં હિબ્રુ ભાષાનો ઇતિહાસ જોવા જેવો છે. યહૂદીઓની આ પ્રાચીન ભાષાએ અનેક દેશમાં ફેલાયેલા યહૂદીઓને એક તાંતણે બાંધ્યા છે. નાઝી દમનને કારણે દેશાંતર કરનારી યહૂદી પ્રજા દુનિયાના અનેક દેશોમાં વહેંચાયેલી છે. વર્ષોથી બીજા દેશમાં વસતી હોવાથી એ દેશની સંસ્કૃતિથી રંગાયેલી છે; પરંતુ તાજેતરમાં હિબ્રુ ભાષાએ જુદા જુદા દેશમાં વસતાં યહૂદી લોકોનું ખમીર જગાડ્યું. ૧૯૪૮માં ઈઝરાયેલની રચના થયા બાદ સરકારે હિબ્રુ ભાષાને અધિકૃત ભાષા જાહેર કરી અને એ પછી આ ભાષાના પ્રસાર માટે અથાગ પ્રયત્નો આદર્યા. હિબ્રુ ભાષામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા માટે ‘હિબ્રુ યુનિવર્સિટી ઓફ જેરૂસલેમ’માં જગતભરના વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. આ બધાને કારણે આજે ઈઝરાયેલ ખૂબાર અને વિરોધી દેશો વચ્ચે પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી શક્યું છે, એટલું જ નહીં, પણ આધુનિક વિશ્વમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવી શક્યું છે. સમગ્ર પ્રજા પોતાની માતૃભાષા પ્રત્યે અભિમુખ બને તો કેવાં પરિણામો પામી શકે તેનું ઈઝરાયેલ ઉદાહરણ છે. આ સમયે યાદ આવે છે ગુજરાતની અસ્મિતાના ઉદ્ગાતા શ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈના ભાષાપ્રેમ અને સમર્પણવૃત્તિની યાદ કરીએ નર્મદને. ૧૮૫૮ની ૨૩મી નવેમ્બરે સાંજે નિશાળેથી આવીને ઇષ્ટદેવતા કલમની સામે માથું નમાવીને નર્મદે ગદ્ગદ કંઠે કલમને આધારે જીવવાનું નક્કી કર્યું અને ચોવીસ-ચોવીસ વર્ષ સુધી આ અસિધારાવ્રત એણે પાળ્યું. અપાર માનસિક વિટંબણાઓ, દેવાનો બોજ અને ઘરના

બીમાર માણસો માટે દવા કરાવવાના પૈસા ન હોય તોપણ ચાર આનાના દૂધપોંઆ પર હસતા હસતા જીવન ગાળનાર નર્મદની તિતિક્ષાનું સ્મરણ થાય છે.

મુંબઈમાં ધીકતી વકીલાત ચાલતી હોય તથા કચ્છ અને જૂનાગઢ જેવાં રાજ્યોની દીવાનગીરી મળતી હોય, તેમ છતાં તેતાલીસમા વર્ષે વકીલાતના વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થઈને આર્થિક સંકડામણ વચ્ચે પણ ગોવર્ધનરામ નિવૃત્તિ લઈને નડિયાદમાં આવીને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ મહાનવલનું સર્જન કરે છે. ઘરના સ્વજનોની માંદગીની પરંપરા ખર્ચના ખાડામાં ઉતારતી હોવા છતાં દુઃખને પરમશક્તિની ઇચ્છાની પ્રસાદી ગણે છે અને કર્તવ્યને તેનો છેવટનો આદેશ ગણીને અંત સુધી વળગી રહે છે. માતૃભાષા માટે આવી સમર્પણવૃત્તિ આપણી પાસે છે ખરી ?

માંડ ૮૦ લાખની વસ્તી ધરાવતા સ્વીડનમાં એની માતૃભાષામાં ચર્ચા-વિચારણા કરતા કેટલાં મંડળો છે, તે તમે જાણો છો ? એના કોઈ નાનકડા ગામમાં જાઓ, તો પણ તમને માતૃભાષામાં ચર્ચા કરતાં ત્રણ-ચાર મંડળો મળી રહે. સમગ્ર સ્વીડનમાં કુલ ૨૭ હજાર ચર્ચામંડળો છે. આ મંડળોમાં વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા ચાલતી હોય છે. આને પરિણામે માતૃભાષાને વધારે પ્રભાવક રીતે રજૂ કરવાનો સતત પ્રયાસ ચાલતો રહે છે. માત્ર વિદ્વાનોના ચર્ચામંડળોની આ વાત નથી. જુદાં-જુદાં અનેક પ્રકારનાં ચર્ચામંડળો પોતાના વિષય પર ચર્ચાનું આયોજન કરતા હોય છે. સામસામી દલીલો કરતા હોય, પોતાના તર્ક રજૂ કરતા હોય, વિરોધીની દલીલ પર ‘હુમલો’ કરતા હોય અને પછી એમાં ક્યાંક કવિતાની પંક્તિઓ આવતી હોય તો ક્યાંક એમની નુકચેતીમાં કોઈ સુવાક્ય ગૂંથી લેવામાં આવતું હોય. કવિ નર્મદના જમાનામાં ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ની વાત થતી હતી. જુદી જુદી ચર્ચાસભાઓ યોજાતી હતી. આજે ગુજરાતી ભાષામાં કેટલા ચર્ચામંડળો ચાલે છે ? એથીય વધારે તો એક સમયે અમદાવાદમાં મહાદેવ દેસાઈ ટ્રોફીનો ભારે મહિમા હતો. કોલેજો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આને માટે ખૂબ પ્રોત્સાહિત કરતી હતી. આજે આખી પરિસ્થિતિ સાવ બદલાઈ બની ગઈ છે.

માતૃભાષાથી જેમ જેમ દૂર જતા જઈશું તેમ તેમ સર્જનાત્મકતા ઝાંખી પડતી જશે. આજના શિક્ષણવિદો વારંવાર કહે છે કે શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે; પરંતુ સર્જકત્વ ઘટ્યું છે. વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિમાં આપણે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અને જુદી-જુદી પદ્ધતિઓ દ્વારા વિચારતા થયા છીએ; પરંતુ અગાઉ જે સર્જનશીલતા પ્રગટતી હતી, એ હવે ધીરે ધીરે ઝાંખી થતી જાય છે, તેનું કારણ શું ? આ અંગે થયેલાં સંશોધનોમાંથી એ તારણ પ્રગટ થયું કે જે લોકો પોતાની માતૃભાષા છોડીને અન્ય ભાષા અપનાવે છે અને તેમાં વિશેષ કામગીરી કરે છે, તેઓ વધારે અનુકરણાત્મક (ઈમેવેટીવ) બની જાય છે અને ઓછા સંશોધનાત્મક (ઈનોવેટીવ) રહે છે.

આને કારણે જ આજે ભાર વિનાના ભણતરની વાત થાય છે; પરંતુ શિક્ષણનો

ભાર અને દફતરનું વજન વધતું જ જાય છે. શાળાશિક્ષણને બદલે ટ્યૂશનની પ્રથા ફૂદકે ને ભૂસકે વધી રહી છે. જ્ઞાન એ સાહજિક પ્રક્રિયા રહ્યું નથી. આજે દસમા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા બાળકને પચીસ શિક્ષકો ભણાવતા હોય એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે ! વહેલી સવારના પાંચ વાગ્યાથી ટ્યૂશન ક્લાસ શરૂ થાય છે અને મોડી રાત સુધી તે ચાલતા હોય છે. જેમ એક સમયે સારું શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે ભારે ધસારો થતો હતો, એ જ રીતે આજે સારા પરિણામ લાવતાં વિદ્યાર્થીઓ જે ટ્યૂશન ક્લાસમાં ભણે છે, ત્યાં વધુ ધસારો રહે છે. આ ઘા પર મીઠું ભભરાવવાનું કામ સમૂહ માધ્યમોએ કર્યું. બે-અઢી વર્ષના બાળકને ડે-કેર સેન્ટરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. હવે તો એથીયે આગળ વધીને વેકેશન કેર સેન્ટર શરૂ થયાં છે, જેમાં રવિવારની રજાના દિવસે પણ બાળકોને રાખવામાં આવે છે. આ રીતે શિક્ષણ અને સમૂહમાધ્યમોએ માતા-પિતા પાસે ઓછામાં ઓછો સમય બાળક રહે એવી સ્થિતિ સર્જી છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ માતૃભાષામાં લખી. ગાંધીજીનું અંગ્રેજી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ ઘણું સારું હતું. એમણે લખેલા ‘હિંદ સ્વરાજ’ની અંગ્રેજી ભાષા એની ગુજરાતી ભાષા કરતાં વધુ પ્રભાવક લાગે છે. ‘ઈન્ડિયન ઓપિનિયન’માં પ્રગટ થયેલા લેખોમાં પણ અંગ્રેજી ભાષા પરનું મહાત્મા ગાંધીજીનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. આવું હોવા છતાં એમણે માતૃભાષામાં આત્મકથા લખવાનું એ માટે નક્કી કર્યું કે એમાં પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રગટ કરવાનું સહજસિદ્ધ લાગ્યું.

આ રીતે જો માતૃભાષા ભૂલાતી જશે તો વ્યક્તિનું આંતરસત્વ અને એની ચેતનાનું પ્રાગટ્ય ઝાંખુ પડશે. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત જર્મન ભાષામાં લખ્યો. એ જ રીતે ઍરિસ્ટોટલ, પાયથાગોરસ, બટ્રાન્ડ રસેલ અને કાર્લ માર્ક્સ પણ પોતાના વિચારો માતૃભાષામાં પ્રગટ કર્યા. વિશ્વમાં પ્રબળ પરિવર્તન આણનારા વિચારો બહુધા માતૃભાષામાં પ્રગટ થયા છે, આથી માતૃભાષા એ વ્યક્તિની સર્જનાત્મકતાનું સબળ અને પ્રભાવક વાહન છે.

માતૃભાષા એ પ્રત્યાયન (કોમ્યુનિકેશન)નું પણ મહત્ત્વનું સાધન છે. માતૃભાષાના અભાવને કારણે કેવી દુઃખદ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે ! અમેરિકાથી આવેલા પૌત્ર સાથે એના દાદાની વાતચીતમાં મોટું અંતર જોવા મળે છે. ઘણા યુવાનો પોતાના માતા-પિતાને અમેરિકામાં પોતાના સંતાનોને જાળવવા બોલાવે છે, ત્યારે જો માતૃભાષામાં વ્યવહાર થતો ન હોય તો એમની વચ્ચે મોટી ખાઈ સર્જાય છે અને ધીરે-ધીરે તો એવી દયામણી સ્થિતિ જોવા મળે છે કે ન પૂછો વાત. અમેરિકાના એક કાર્યક્રમમાં એક યુવતીએ મધુર કંઠે ગુજરાતી ગીત ગાયું, પરંતુ એને ગુજરાતી ભાષા વાંચતા આવડતી નહોતી. એણે એની સ્ક્રિપ્ટ રોમન લિપિમાં લખી હતી. દૂષણ જ્યારે ભૂષણ બને, ત્યારે માતૃભાષાની કેવી સ્થિતિ થાય છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. બંગાળી કે મરાઠી જેવો

માતૃભાષાનો પ્રેમ આપણામાં છે ખરો ? આખીય સભામાં માંડ બે ટકા ગુજરાતી નહીં જાણનારા લોકો હોય તેમ છતાં અંગ્રેજી બોલવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે અને મોટા ભાગના શ્રોતાજનોને સમજવું મુશ્કેલ બને છે. આ તે વિડંબના, લાચારી કે દારિદ્ર્ય !

પાટણની શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી અથવા તો સૂરતની વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગુજરાતી ભાષાના મહાન સારસ્વતોનાં નામ ધરાવે છે, પણ એ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો અનુસ્નાતક વિભાગ નથી ! એક સમયનું ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન આજે માત્ર ભાષા-સાહિત્ય ભવન બની રહ્યું છે ! અમેરિકાના કેટલાય શહેરોમાં એવો અનુભવ છે કે બે-ત્રણ ટકા બિનગુજરાતી ભાષી હોય, પણ તેઓ વક્તા પાસે એવો આગ્રહ રાખે કે એમણે હિન્દી કે અંગ્રેજીમાં પ્રવચન કરવું. દુઃખદ સ્થિતિ તો એ છે કે હિન્દી કે અંગ્રેજી નહીં સમજી શકતા શ્રોતાઓ આ સ્થિતિનો મૂંગે મોંએ સ્વીકાર કરે છે. માતૃભાષા માટે ગૌરવનો ભાવ ગુજરાતીમાં પેદા કરવાની જરૂર છે. આજે એ પોતાની માતૃભાષા પ્રત્યે હીનતાનો ભાવ અનુભવે છે. ગુજરાતી ભાષા પર આવેલા આક્રમણ માટે અંગ્રેજીનો મોહ જેટલો કારણભૂત છે, એટલા જ એને માટે મોહાંધ ગુજરાતીઓ કારણભૂત છે. આપણે ત્યાં મૂલ્યોની કટોકટીની વાત થાય છે, તેના પાયામાં માતૃભાષાની કટોકટી રહેલી છે.

માતૃભાષા જાય તો સર્જકતા ખોવાય, બે વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંવાદમાં વિસંવાદ બને અને એનાથીયે મોટું ભયસ્થાન તો મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિનું છે. દરેક પ્રજા પોતાનાં મૂલ્યો પર જીવતી હોય છે અને એ રીતે એમની પરંપરા સાથે જોડાણ સાધતી હોય છે. આથી સૌથી વિકટ પ્રશ્ન એ મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિનો વારસો પછીની પેઢીને આપવાનો આવે છે. શ્રીમદ્ ભગવદગીતાના કર્મયોગની વાત થાય, ત્યારે ‘કર્મ’ શબ્દનો અંગ્રેજી અનુવાદ અતિ મુશ્કેલ છે. એમાં પણ ‘કર્મ’ શબ્દની અંગ્રેજીમાં અર્થછાયાઓ પકડવી, એ તો એનાથીયે વધુ કપરાં ચઢાણ જેવી. વળી હિંદુ કર્મવાદ અને જૈન કર્મવાદની ભિન્નતા બતાવવી હોય તો તે વળી મોટો સવાલ ઊભો કરે.

થોડાં વર્ષો પૂર્વે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિજીએ ચોથી સદીમાં લખેલા ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ગ્રંથના અંગ્રેજી અનુવાદનું કાર્ય ચાલતું હતું, ત્યારે જૈન પરિભાષાના ‘સમ્યક્ દર્શન’ શબ્દ માટે કલાકોના કલાકો સુધી ગડમથલ કરી હતી. બ્રિટનમાં શબ્દો ઘડી આપનારા ‘વર્ડ સ્મિથ’ હોય છે. એવા વર્ડ સ્મિથ સાથે બેસીને જૈન દર્શનના સૌ અભ્યાસીઓએ લાંબી ચર્ચા કરી અને અંતે Enlightened world-view શબ્દ પસંદ કર્યો, પણ સાથે લખ્યું કે આ શબ્દ મૂળ શબ્દના ભાવને પૂરેપૂરો પ્રગટ કરતો નથી. માતૃભાષા ક્યારેય એકલી લુપ્ત થતી નથી, પણ એની સાથોસાથ જીવનમૂલ્યો, પ્રજાની કોઠાસૂઝ, એના

લોહીમાં ભળેલા સંસ્કારો, એનો ઇતિહાસ — એ સઘળું લુપ્ત થાય છે. એટલે કે વ્યક્તિનું સત્ત્વ જ ક્ષીણ થાય છે. એક અર્થમાં કહીએ તો એના સઘળાં મૂળિયાં એક સાથે ઉખડી જાય છે.

બીજી ભાષામાં વિચાર કરવાની આપણે કોશિશ કરીએ છીએ, પણ એને પૂરેપૂરી અપનાવી શકતા નથી. એનું કારણ એ છે કે સર્જનાત્મકતા એ આંતરિક બાબત છે, સંવાદ એ બે વ્યક્તિ વચ્ચે સઘાય છે અને કલ્પરનો સંબંધ સમૂહ સાથે છે. આ રીતે બાહ્ય અને આંતરિક વ્યક્તિત્વની માવજતને માટે માતૃભાષાનો અભ્યાસ જરૂરી છે. બાળક સૌથી વધુ શિક્ષણ ઘરમાંથી લેતું હોય છે અને તેથી માતૃભાષા એને જીભવગી અને હૃદયલગી હોય છે. કુદરતે આપણને ગુજરાતી ભાષા આપી; પરંતુ એની આપણે કરેલી માવજત નબળી છે. સર્જકો, શિક્ષકો, ગ્રંથપાલો અને સમાજ હિતચિંતકો ગુજરાતી માતૃભાષા માટે કટિબધ્ધ બનીને આંદોલન કરે છે, પણ વિજ્ઞાનીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, મેનેજમેન્ટના નિષ્ણાતો, ખેડૂતો, ઉદ્યોગપતિઓ અને શ્રમજીવીઓ એમાં ક્યાં છે ?

માણસ બહુભાષી છે અને તેથી એકવીસમી સદીના સમગ્ર પરિવેશ પર વિચાર કરીએ તો આજે વ્યક્તિને માટે ત્રણ પ્રકારની ક્ષમતા જરૂરી છે. એક સ્થાનિક (લોકલ સિચ્યુએશન), બીજી રાષ્ટ્રીય (નેશનલ), ત્રીજી વૈશ્વિક (ગ્લોબલ). આ ત્રણેય પરિસ્થિતિમાં જુદી-જુદી ભાષા કામ લાગે છે. માતૃભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને વિદેશી ભાષાને એ દૃષ્ટિએ જોવી અને પામવી જોઈએ.

કવિશ્રી ઉમાશંકરે ‘સમગ્ર કવિતા’ સંગ્રહની ‘આત્માની માતૃભાષા’ નામે પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે કે “ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો.” અલબત્ત, આ વાક્યમાં ‘હું’ એ કર્તાપદને એમણે કદાચ જાણીને ટાળ્યું છે કારણકે પછી તરત એ સભાન થઈને નોંધે છે કે “શબ્દ ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો ? સત્યાગ્રહ છાવણીઓમાં, જેલોમાં, વિશ્વવિદ્યાલયમાં, સંસદમાં, દેશના મૂર્ધન્ય સાહિત્યમંડળમાં, રવીન્દ્રનાથની વિશ્વભારતીમાં, વિદેશના સાંસ્કૃતિ સમાજોમાં, -એટલે કે વિશાળ કાવ્યલોકમાં, માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં તો ક્યારેક માનવમૂલ્યોના સમકાલીન સંઘર્ષોની ધાર પર, કોઈક પળે બે ડગલાં એ સંઘર્ષોના કેન્દ્ર તરફ પણ.”

એટલે ‘ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો’ એમ તો એક ટેવવશ લખી દેવાયું. બીજું જ વાક્ય સૂચવે છે કે ખરેખર તો શબ્દ એમને લઈને ગામથી નીકળ્યો હતો.

આપણ સૌ માણસોનું પણ એવું છે. માની કૂબે જન્મ લીધો, આ જગતમાં પ્રવેશ્યાં ને શબ્દએ આપણી આંખો ખોલી. જન્મ્યાં ય નહોતાં એ પહેલાં ચારેક મહિનાથી માનો શબ્દે શબ્દ આપણે સાંભળ્યો છે. માની આંગળી તો પછી પકડવાની આવે છે, એ પહેલાં ય માના શબ્દની આંગળી આપણે પકડી લીધી છે. માની ભાષાનો-માતૃભાષાનો આત્મા શબ્દરૂપે આપણી અંદર ધબકે છે.

સર્વ પ્રથમ આ શબ્દ આપણને કુટુંબનો પરિચય કરાવે છે. આ મા તો ખરી જ પણ આ બાપા, આ દાદી, આ દાદા, આ નાની, આ નાના, બેન, આ કાકા, આ કાકી, આ મામા, આ મામી, આ ફોઈ, આ ફૂઆ, આ માસી, આ માસા - આ જુવો, કેવો કમ ચાલે છે ? મા પહેલી આવે છે તો માના સંબંધે બાપા આવે છે. બાપા આવે છે તો એમના સંબંધે દાદી અને દાદા આવે છે, માના સંબંધે બાપા ય આવે અને નાની-નાના ય આવે. સાથે મા-શી માસી ય આવે ને મા કરતાં બેવડું વહાલ વરસાવતા મામા ય આવે. તો બાપાના સંબંધે કાં કાં (કેમ ? કેમ ? એમ અછોવાનાં) કઆ કાકા ય આવે ને ફોઈ પણ આવે. બાળક કુટુંબના સંબંધોને સમજતું સમજતું શબ્દાર્થોના સંબંધોને પણ સમજતું જાય. એને સમજાય કે આ આખી સમાજવ્યવસ્થા જ નહીં, સૃષ્ટિવ્યવસ્થા સમગ્રપણે શબ્દાર્થોના સંબંધોની વ્યવસ્થા છે. આ આખું જગત સંબંધોની એક સમગ્ર ભાત રૂપે, એક વ્યવસ્થારૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આમ માનો શબ્દ એને કુટુંબથી શરૂ કરી જગતના પરિચય સુધી લઈ જાય છે. માનો આ જ શબ્દ એને શાળાના ઓરડાઓ સુધી લઈ જાય તો એ ઓરડાઓમાં બેસીને એ જે જગતને ઓળખવાનો છે, જાણવાનો છે, સમજવાનો છે એ એને માટે સરળ બની જાય. શિક્ષણને એક બહુ જાણીતો નિયમ “પરિચિત ઉપરથી અથવા પરિચિતની મદદથી અપરિચિતનો પરિચય” એ શિક્ષણપ્રક્રિયાનો પ્રાણ છે. જે બાળકો માતૃભાષાની આંગળી પકડીને જ્ઞાનમંદિરમાં પ્રવેશે છે તે તો ધન્ય છે જ પણ તેમનાં મા-બાપ પણ ધન્ય છે. કારણ કે એ જ્ઞાનમંદિરમાં જ તેમને અન્ય અનેક ભાષાઓનો પણ પરિચય થવાનો છે.

પણ કમનસીબે જેમને જ્ઞાનમંદિરમાં પ્રવેશતી સાથે જ અન્ય ભાષાની આંગળી પકડવાની આવે છે તેઓ મૂંઝાય છે, મૂરઝાય છે. માની ભાષાની આંગળી પકડી રાખવાની છૂટ પણ નથી હોતી ત્યાં તો એમનો પ્રાણ ગૂંચળાય છે. તેઓ જાણે કે અનાથ બની જાય છે, નોંધારાં બની જાય છે. આવાં બાળકોના અન્ય વિષયો તો નબળા રહે જ છે પણ તેમની અન્ય ભાષા ઉપરની પકડ પણ બહુ નબળી રહી જવા પામે છે. અપવાદ રૂપ થોડા કિસ્સા હોય એ વાત જુદી.

કવિશ્રી ઉમાશંકરભાઈ તો નસીબદાર. તેમને તો “સદા સૌમ્ય શ્રી વૈભવે ઊભરાતી” એવી ગાંધીગિરા ગુજરાતી થકી, પોતાની માતૃભાષા થકી પ્રાથમિક શિક્ષણનો પાયો પાકો કરવાની તક મળી. સંસદમાં, દેશના મૂર્ધન્ય સાહિત્યમંડળમાં, વિશ્વના સાંસ્કૃતિક સમાજોમાં અન્ય ભાષાના શબ્દની આંગળી પકડીને એ ભલે મહાત્મા પણ માતૃભાષાની આંગળી એમણે ક્યારેય છોડી નથી. કદાચ માતૃભાષા જ એમને પોતાની આંગળીએ વળગાડીને અન્ય ભાષાઓ સુધી અને છેક વિશ્વના સાંસ્કૃતિક સમાજો સુધી લઈ ગઈ.

માતૃભાષાનો આત્મા એનો ભાષક છે. માતૃભાષાને એના આત્માથી, એના ભાષકથી અળગી કરવાનું પાપ ભૂલેચૂકે ય કરવા જેવું નહીં.

વિશ્વ માતૃભાષા દિન : ૨૧મી ફેબ્રુઆરી

પુરુષોત્તમ ગો. પટેલ

જે સમાજ માતા, માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાનું યોગ્ય રીતે જતન નથી કરતો તે અધોગતિને પામે છે.

૨૧મી સદી જ્ઞાનની સદી માતૃભાષાના માધ્યમે જ સંભવી શકે. માત્ર ‘જ્ઞાન’ નહીં આપણે તો ‘પ્રજ્ઞાનમયી’ બનાવવાની છે. માતૃભાષાના માહાત્મ્યને સમજી યુએન-વિશ્વસંસ્થા ૨૧મી ફેબ્રુઆરીને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ તરીકે ઉજવે છે. યુનેસ્કોએ ૧૭મી નવેમ્બર ૧૯૮૮ના રોજ વિશ્વકક્ષાએ તેની જાહેરાત કરી હતી.

૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૨ના રોજ બાંગ્લાદેશમાં, જ્યારે તે પૂર્વ પાકિસ્તાન હતો ત્યારે, પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના વર્ચસ્વવાળા પાકિસ્તાને ઉર્દૂ ભાષા ફરજિયાત કરેલી, માતૃભાષા બંગાળી ભાષાનો અનાદર સહન ન થતાં દેશમાં તોફાન ફાટી નીકળેલ અને ૪ બાંગ્લાવાસી શહીદ થયેલા. ઢાકામાં ૨૧મી ફેબ્રુઆરીના શહીદનું સ્મારક છે. આ માતૃભાષા માટે થયેલા શહીદોની યાદમાં વિશ્વમાં ૨૦૦૦ની સાલ થી ૨૧મી ફેબ્રુઆરીના રોજ વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ ઉજવાય છે.

યુનેસ્કોની સામાન્ય સભામાં નવેમ્બર ૧૯૮૮માં ‘માતૃભાષા દિન’ની ઉજવણી ૨૧મી ફેબ્રુઆરીના રોજ કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. વિશ્વસંસ્થા ૨૦૦૦ના વર્ષથી આ દિવસ ઊજવતી આવી છે. સમગ્ર વિશ્વના બધા દેશો પોતપોતાની માતૃભાષાનું ગૌરવગાન કરે અને તેના વિકાસ તેમજ જાળવણીના કાર્યક્રમ યોજે તેવો સંદેશ વિશ્વસંસ્થા પાઠવે છે. વિશ્વમાં રહેલા ભાષાકીય વૈવિધ્ય અને સાંસ્કૃતિક ભાતીગળ જુદાઈઓને ઓળખી, ઉત્કૃષ્ટતાની સ્થિતિએ પહોંચાડવાનો સંદેશ રહેલો છે. વિશ્વની બહુભાષીય શોભાને વધારે શણગારવાનો પ્રેરક સંદેશ તેમાં રહેલો છે.

આપણે માતૃભાષા ગુજરાતીના ગૌરવગાન અને સંવર્ધન માટે, ગુજરાત રાજ્યના ‘સ્વાર્ણમ વર્ષ’ની ઉજવણીના વર્ષ દરમિયાન, તેની ઉત્તમોત્તમ ઉજવણી ઠેર ઠેર કરીએ. માતૃભાષા ગુજરાતીનું સંગોપન કવિવર ઉમાશંકરભાઈના શબ્દોને ઉજાગર કરતા હોય તે રીતે ‘હું છું ગૂર્જર, ભારતવાસી’ની રીતે કરીએ. સંકુચિત ગુજરાતીપણું આપણને ના ગમે, આપણને તો વિશ્વનાગરિકત્વ જ ઝિંદાબાદ ! પણ ગુજરાતી ઉત્તમોત્તમ !!

આજે વિશ્વમાં લગભગ ૭૦૦૦ ભાષાઓ બોલાય છે. દરેક ભાષાનું એક ભાષાકુળ તેના ઉદ્ભવ-સ્થાનના આધારે હોય છે. આ ભાષાકુળની કુલ સંખ્યા ૮૪ છે. જેમાંના ૧૦ ભાષાકુળ એવાં છે જેમાં વિશ્વની ૮૬ ટકા વસ્તી આવી જાય છે. બાકીના ૮૪ ભાષાકુળોમાં વિશ્વવસતીના ૪ ટકા લોકો આવે છે. ભારતના ૧૧૦

કરોડ જેટલા લોકો કુલ ૪૨૭ ભાષા-બોલીનો ઉપયોગ કરે છે. ભારતના રાજ્યોનું નિર્માણ ભાષા આધારિત થયેલું છે. અત્યારે ૨૨ ભાષાઓ બંધારણીય રીતે માન્ય છે. ભારતનું દર્શન જ ‘વસુવૈધ કુટુંબકમ્’ છે. આવા જીવનદર્શનથી સિંચાયેલી દરેક ભાષાને તેની આગવી સંસ્કૃતિ છે. આવી સંસ્કૃતિઓની શોભાથી જ માનવજીવન રચાય છે - કસાય છે. વિશ્વની સૌથી વધારે માતૃભાષાકો ધરાવતી ૩૦ ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું ૨૩મું સ્થાન છે. વિશ્વ માતૃભાષા દિનની ઉજવણીના આ દિવસને આપણે આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીના ગૌરવદિન તરીકે ઊજવીએ. છેલ્લા દશકાના ગાળામાં અંગ્રેજી માધ્યમના વ્યાપક પ્રવેશથી પ્રજાકીય માનસમાં ઊભા થયેલા ગૂંચવાડામાંથી મુક્તિ અપાવવાનો, યોગ્ય સમજણ કેળવવા માટેનો આ દિવસ અથવા તો સપ્તાહનો ગાળો છે.

વિશ્વ માતૃભાષા દિનની ઉજવણી એ આપણી વૈવિધ્યપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક વારસાને જાળવી રાખવાના સંદેશ ઝીલવાનું નિમિત્ત બની રહેશે. તેમાં વિશ્વવ્યાપક બનતી પ્રજાકીય જીવનની ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓની જાળવણીનો સંદેશ રહેલો છે. જનમાસનને વૈવિધ્યનો સ્વીકારવાના, સમજવાના અને તે રીતે સહિષ્ણુતાના પાઠ ઝીલવાનું શિક્ષણ આપવાનું નિમિત્ત છે. બહુભાષિતા અને બહુસાંસ્કૃતિક વિશેષતાના આધારે આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ વિકસાવવાનું નિમિત્ત છે અને તે રીતે વિશ્વશાંતિનો સંદેશ પ્રસારવાનું આવાહન છે.

આજે ગુજરાતમાં ‘શું શાં પૈસા ચાર’માંથી ગૌરવવંતી ગુજરાતી બનવાની દિશામાં ઊર્ધ્વગમન કરતી ગુજરાતી ભાષાના ભવિષ્ય અંગે પણ ચિંતા સેવવી પડે તેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે. ઉમાશંકર જોષીએ ‘ગુર્જરી ગિરા’નાં ગાન કરતાં ગાયું -

‘જે જન્મતાં આશિષ હેમચંદ્રની
પામી, વિરાગી જિનસાધુઓએ
જેનાં હીંચોળ્યાં મમતાથી પારણાં
રસપ્રભા ભાલણથી લહી જે
નાથી અભંગે નરસિંહ-મીરાં-
અખા તણે નાદ ચડી ઉમંગે,
આયુષ્યમતી લાડલી પ્રેમભટ્ટની,
દઢાયા ગોવર્ધનથી બની જે,
અર્ચેલ કાન્તે દલપતજીએ
જે ગુર્જરી ધન્ય બની ઋતુંભરા
ગાંધીમુખે વિશ્વમાંગલ્યધારી.’

આવી એક આગવી ઓળખ ઊભી કરતી ગુજરાતી માતૃભાષા આજે માંદગીના બિછાને પડી છે. તેની ચિંતા કરવી પડે તેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે. આજે પણ દલપતરામની શૈલીએ કહેવું પડે તેમ છે :

“આવ, ગિરા ગુજરાતની ! તને અતિ શોભિત હું શણગાર સજાવું, જાણની પાસ વખાણ કરાવું, ગુણી જનમાં તુજ કીર્તિ ગજાવું.”

ગુજરાતમાં ભાષા શિક્ષણનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે ગૂંચવતો રહ્યો છે. રાષ્ટ્રકક્ષાએ ત્રિભાષા સૂત્ર યોગ્ય રીતે ન અપનાવાયું. ગુજરાતમાં ત્રિભાષા અપનાવવામાં આવ્યું તો અંગ્રેજી અને દેવભાષા સંસ્કૃતના સ્થાનના ગૂંચવાડા ચાલુ રહ્યા. અંગ્રેજી ભાષાશિક્ષણનો પ્રશ્ન તો શૈક્ષણિક કે વિદ્યાકીય રીતે ન વિચારતાં રાજકીય બની ગયો. આ ઘટનાએ ગુજરાતમાં એક પ્રતિક્રિયાનો વંટોળ ઊભો કર્યો. અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે, જેનાથી માતૃભાષા ગુજરાતીનું શિક્ષણ વધારે ચૂંથાઈ ગયું છે. માતૃભાષાની જે રીતે અવગણના થઈ રહી છે તેનાથી ‘ઓજસ્વી પ્રજા’ નહીં ઘડાય અને ‘તેજસ્વી ગુજરાત’ ઘડાવાની આશા નહીં રાખી શકાય.

‘ઉત્તમ અંગ્રેજી પણ માધ્યમ તો ગુજરાતી’ આ વાતને બદલે ગુજરાતમાં વિશાળ, ધંધાદારી શૈલીએ અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ ખુલતી જાય છે. ભારતમાં નવું ‘ઈન્ડિયા’ સર્જાય છે. આવા વર્ગવિભાજનથી સમરસ સમાજના નવનિર્માણ સામે મોટો ભય ઊભો થયો છે. એક લોકશાહી દેશને અનુરૂપ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ સાકાર થઈ શકતું નથી.

ગુજરાતમાં માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, સી.બી.એસ.ઈ. - જેવાં બીજાં વિવિધ બોર્ડ દ્વારા અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ ચાલે છે. તેમાં માતૃભાષા ગુજરાતીના શિક્ષણની ધરાર અવગણના જ થઈ રહી છે. આના લીધે તે શાળાઓમાં ભણતો વિદ્યાર્થી તેના પોતાના ઘર અને ગામમાં જ એક ખોવાયેલા વ્યક્તિવાળો નાગરિક થઈ જાય છે. તે એક ભાર નીચે કચડાયેલો અતડો બની રહે છે. આવા અતડાપણા અને તણાવયુક્ત સ્થિતિના આધારે વ્યસન, વિલાસ, ડ્રગ જેવાં અસામાજિક તત્ત્વો પણ તેનો કબજો લે છે. આના લીધે શિક્ષણ-પરીક્ષણનું જે ભારણ વધી રહ્યું છે તેનાથી આત્મહત્યા કરવા સુધી તે પ્રેરાતા હોય છે.

૨૧મી ફેબ્રુઆરીએ ‘વિશ્વ માતૃભાષા દિન’ની ઉજવણી ટાણે સમગ્ર ગુજરાતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે કેટલાક નિર્ણય લેવા પડશે. માતૃભાષાનું ગૌરવગાન જ નહીં ચાલે પણ તેના સંવર્ધનની દરકાર કરવી પડશે. તેનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય તે અનિવાર્ય છે. અંગ્રેજીની અવગણના નહીં, પણ તેને વાજબી સ્થાન જ અપાય, તેને વ્યાવસાયિક ભાષા તરીકે જ સ્વીકારી શકાય. દેશ-પરદેશમાં ગુજરાતીઓ પરસ્પર ગુજરાતીમાં વાત કરે. સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમાન ઘરમાં તો પારસ્પરિક વાતચીત માતૃભાષામાં

થાય. શિક્ષણ સંદર્ભે ‘ઉત્તમ અંગ્રેજી, માધ્યમ ગુજરાતી’ સૂત્ર સ્વીકારાય. અત્યારે ચાલતી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં ઉત્તમ ગુજરાતી અનિવાર્ય બને. ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓમાં ઉત્તમ અંગ્રેજી શીખવાય.

૨૧ ફેબ્રુઆરીના એક દિવસને અથવા સપ્તાહને અને સાપ્તાહિક પ્રવૃત્તિઓના આધારે માતૃભાષાના સશક્તિકરણ અને સંવર્ધનના વિવિધ કાર્યક્રમ હાથ ધરી શાળા અને સમાજમાં ઊજવીએ - માતૃભાષા દિન.

નીચેના વિચારોને દૃઢમૂળ કરી, ફેલાવીએ :

- પહેલાં માતૃભાષા ગુજરાતી, પછી ઉત્તમ અંગ્રેજી.
- અંગ્રેજીનો વિરોધ નહીં પણ માતૃભાષાનો ભોગ ન લેવાય.
- ગુજરાતી ભાષામાં બિનજરૂરી અંગ્રેજી શબ્દો ઘૂસી ન જાય, તો જરૂરી અંગ્રેજી શબ્દોનો અનાદર ન થાય.
- ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ યોગ્ય શબ્દાવલી સમાવેશથી થાય. વિવિધ બોલીઓથી પણ ભાષા શણગારાય.
- ગુજરાતી શબ્દકોશ, જ્ઞાનકોશ, વિવિધ ગુજરાતી સામયિક, ગુજરાતી ઈન્ટરનેટનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય.
- પ્રજાને ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય થાય.
- શાળાઓમાં ૨૧મી ફેબ્રુઆરી લોકશિક્ષણ બુલંદ થાય તે રીતે ઉજવાય તેવું આપણે કરીએ.
- ‘માધ્યમ માતૃભાષા, ઉત્તમ અંગ્રેજી’ને કેન્દ્રમાં રાખી વાલી સંમેલન યોજાએ.
- માતૃભાષા દિવસની ઉજવણી તેના જ્ઞાનપ્રાપ્તિના અને ‘સર્વાંગી વિકાસ’ના માધ્યમ તરીકે પરિસંવાદ યોજાને કરીએ.
- ‘માતૃભાષા માધ્યમ તરીકે શા માટે?’ પરિસંવાદ.
- માતૃભાષાનું માહત્ત્ય સમજાવતા વિશ્વપુરુષોના વિચારોનું પ્રદર્શન યોજવું. ૨૧મીની આગળ-પાછળ સપ્તાહની રીતે ઉજવણી થાય અને કાર્યક્રમોમાં વૈવિધ્ય આવે તેમ કરીએ.
- ૨૧મી ફેબ્રુઆરી પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય-પ્રદર્શન યોજવામાં આવે.
- ‘સાઈન બોર્ડઝ ગુજરાતીમાં’ અભિયાન ચલાવીએ.
- વેપાર ધંધાના સાઈનબોર્ડ પર ગુજરાતી ભાષામાં જ હોય, સાથે અંગ્રેજી પણ હોઈ શકે.

આમ અનેકવિધ કાર્યક્રમ દ્વારા ‘વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ’ની ઉજવણી કરી શકાય.

તરસ અને ભૂખ મારી તૃપ્ત કરવા કાજ...

તુષાર પુરાણી

પ્રહ્લાદ પારેખની આ અન્ય સંદર્ભની કાવ્ય પંક્તિમાં માતૃભાષાનું રહસ્ય વણાયેલું છે એમ મારું માનવું છે. જ્ઞાનની તરસ અને ભૂખ, સમજની કેળવણી અને આદર્શ પરંપરાઓને આત્મસાત કરવા, સૂક્ષ્મ સંવેદનોની અભિવ્યક્તિ, લાગણીઓનાં બંધનોની સુચારી માવજત: આ બધું માતૃભાષામાં કથન વગર સહજ શક્ય બને ખરું ?

કહેવાય છે કે સ્વભાવની અમુક ખાસિયતો-સકારાત્મક કે નકારાત્મક-વ્યક્તિને ગળથૂથીમાંથી મળે છે અને તેની સાથે મૃત્યુપર્યંત રહે છે. એમ માતૃભાષા પણ ગળથૂથીમાંથી મળે છે. તો એનો વિચ્છેદ કેમ કરી શકાય ? એ તો umbilical cord છે, નાળ છે, જેમાંથી વ્યક્તિના મનનું ઘડતર થાય છે.

સેન્ટ્રલ ઇસ્ટેટ્યૂટ ઓફ ઇંગ્લિશ (હેંદ્રાબાદ)માં અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા ગયો ત્યારે બ્રિટિશ કાઉન્સિલના નિષ્ણાતે કહેલું : Mother tongue is like mother's milk : it nourishes the mind. માતાનું પયપાન બાળકનાં મન અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે.

જો બે કાંઠા વગરની નદી સંભવી શકતી હોય તો માતૃભાષા વગર આ બધું સંભવી શકે. પ્રેમ, અકારણ ક્રોધ કે રમૂજમાં કહીએ તો ઝઘડાની (પ્રેમીઓ વચ્ચેના) ભાષા પણ માતૃભાષા હોય તો ધારી અસર ઉપજાવી શકાય. નહીં તો કદાચ આ માટે કરેલા પ્રયત્નો ધાર્યું પરિણામ લાવી ન શકે. વળી સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓને વાચા આપવાનું માધ્યમ પણ તે જ બની શકે. કેટલાક અમૂર્ત ખ્યાલો (abstract concepts), વિચારની સમજ માતૃભાષા દ્વારા બાળક મેળવી શકે તે કદાચ અન્ય ભાષા દ્વારા મેળવી શકતો નથી.... પ્રાથમિક તબક્કાનું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા થાય એ ઇચ્છનીય છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં સંસ્કારસિંચનને ખૂબ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને તે માટે ચોક્કસ મૂલ્યોને બાળકમાં સંક્રાંત કરવા માતૃભાષા વગર કોઈ બીજો વિકલ્પ શું હોઈ શકે ? “દેશ-વિદેશની વાણી જગમાં હોય અનેક, પણ આ માટે તો વાણી અવનીભરમાં એક”, આ સનાતન સત્ય છે.

એક વૈશ્વિક સર્વેક્ષણ કહે છે કે વાચન અને લેખન પ્રથમ માતૃભાષામાં થવું જોઈએ. વાચન અને વાચનમાં સરળતા માતૃભાષામાં ઝડપથી અને સરળતાની આવી શકે છે. વિજ્ઞાનીઓના મતે આઠ વર્ષની નીચેના બાળકો નવી ભાષા ઝડપથી શીખી શકે છે અને એ સાચું છે. પરંતુ એ પણ સાચું છે કે એક ભાષામાં મેળવેલી ક્ષમતા કે કૌશલ્ય બીજી ભાષાઓ શીખવાનો માર્ગ મોકળો કરે છે અને તેથી માતૃભાષા ઉપરની પક્કડ અન્ય ભાષાઓ માટે ઉપકારક બની શકે. વૈશ્વિક સર્વેક્ષણ એમ કહે છે કે

Learning the first language expands the cognitive networks of a child's mind, making it easier to grasp the same concepts in a second language. પ્રથમ ભાષાના (ગુજરાતી) અભ્યાસને કારણે બાળકના મનનો વિકાસ અને સમજ કેળવાય છે અને પરિણામે અન્ય ભાષાના વિભાવ તે સહેલાઈથી સમજી શકે છે. મા-બાપનો તર્ક કંઈ આવો છે: મારું બાળક ગુજરાતી તો બોલે છે. પછી તેને ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપવાનો અર્થ ખરો ? તર્કની દૃષ્ટિએ આ સાચું લાગે છે પણ તે ભૂલભરેલો તર્ક છે. જો બાળક માતૃભાષામાં પ્રભુત્વ ધરાવશે તો તે બીજી ભાષા (અત્યારે અંગ્રેજી)માં ચોક્કસ કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશે. પ્રશ્ન ગુજરાતી વિરુદ્ધ અંગ્રેજીનો નથી. વાત એમ છે કે સારું ગુજરાતી (માતૃભાષા) એ સારા અંગ્રેજી માટેનો પાયો પૂરો પાડે છે. સુપ્રસિદ્ધ ન્યુરોલોજિસ્ટ ડૉ. અશોક પાનગરિયા તેમનાં વર્ષો સુધીનાં સંશોધન પછી એવા તારણ ઉપર આવ્યા છે કે બાળકોને માતૃભાષામાં શરૂઆતનાં તબક્કે શિક્ષણ આપવાથી તેમનું વ્યક્તિત્વ ખૂબ સબળ બને છે અને તેમનામાં શાણપણ (wisdom), કામ કરવાનું પ્રેરકબળ (motivation), સર્જનાત્મકતા (creativity) અને પ્રત્યાયનનું કૌશલ્ય (communication) જેવા ગુણો સંક્રાંત થાય છે. આજે જ્યારે માતૃભાષાના ભોગે અંગ્રેજીમાં જ શિક્ષણ આપવાનો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે ત્યારે ડૉ. પાનગરિયાનું સંશોધન ખૂબ જ મહત્ત્વનું પૂરવાર થાય છે. વૈશ્વિકરણ અને મજબૂત અર્થતંત્રને કારણે અંગ્રેજીની માંગ વધી રહી છે અને અંગ્રેજી ભાષાનું કૌશલ્ય જરૂરી બની ગયું છે પરંતુ, શરૂઆતનાં તબક્કે માતૃભાષા પ્રત્યેની ઉદાસીનતા બાળકના માનસિક વિકાસને રુંધનારું પરિબળ બની શકે તેવી ચેતવણી તેમણે ઉચ્ચારી છે. તેમના મતે અંગ્રેજી કે અન્ય ભાષા દ્વારા અપાયેલા શિક્ષણનાં સકારાત્મક પરિણામોની સામગ્રી હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી. ડૉ. પાનગરિયાનું જ્ઞાનતંતુઓ ઉપરનું સંશોધન સમગ્ર વિશ્વમાં સ્વીકૃતિ પામ્યું છે અને તેમના મતે ભાષા એ મનુષ્યનો વિશિષ્ટ હક્ક છે અને મનુષ્યનાં મજબૂતતરમાં ભાષા દ્વારા ભુદ્ધિ, પૃથક્કરણ, નિર્ણય લેવાની શક્તિ અને ધાર્મિક વલણોની પુષ્ટિ થતી હોય છે. તેમના સંશોધનમાં એવું પૂરવાર થાય છે કે પ્રથમ ભાષામાં અપાયેલા શિક્ષણથી બાળકની દૃષ્ટિ વિશાળ બને છે અને અન્યની કદર કરવાની તથા નવા વિચારોને આત્મસાત કરવાની ક્ષમતા વધી જાય છે. તેમના શબ્દોમાં “The brain of a primary student is hard wired for the mother tongue and child understanding a subject through it (mother tongue) would be able to assimilate its ideas and interact and crossquestion in a better way after getting stimulated.” ટૂંકમાં, બાળકના મગજનું બંધારણ માતૃભાષાને સ્વીકારવા સજ્જ હોવાથી તેના દ્વારા બાળક વિષયને સરળતાથી સમજી શકે. વિચારોને ગ્રહણ કરી શકે, અને તેની સાથે આંતરક્રિયા કરી શકે, પ્રશ્નોનું સમાધાન શોધી શકે. કારણ

માત્ર એ જ કે તેનું મગજ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્તેજિત થયેલું હોય છે. ઉદાહરણ આપતાં ડૉ.પાનગરિયા ખ્યાતનામ ભાષાશાસ્ત્રી નોમ ચોમ્સ્કીને ટાંકીને જણાવે છે કે બાળકમાં રહેલા આંતરિક વ્યાકરણ (innate grammar)ની રચનાને કારણે માતૃભાષાને (L1) બદલે અન્ય ભાષા (L2, અહીં અંગ્રેજી) દ્વારા અપાયેલી સૂચનાનો અર્થ તે ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને તેની વિષયરચનાને સમજી શકતો નથી કારણ તે (L2) ભાષા સરળતાથી-સહજતાથી બોલી કે વાંચી શકતો નથી. વિશ્વ પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી ડૉ.ક્યુમીન્સને ટાંકતા ડૉ.પાનગરિયા જણાવે છે કે માતૃભાષાને કારણે તેને અન્ય ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવામાં સરળતા રહે છે. ડૉ. ક્યુમીન્સ તેમનાં દ્વિભાષાકીય શિક્ષણના સંશોધન માટે ખૂબ જાણીતા છે. તેઓ જણાવે છે કે માતૃભાષા એ બાળકની વૈયક્તિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ માટે જરૂરી છે અને તે દ્વારા શિક્ષણ મેળવવાનો તેનો હક્ક છીનવી લઈને આપણે તેની શીખવાની ક્ષમતા ઉપર બિન-જરૂરી કાપ મૂકી રહ્યા છીએ.

માતૃભાષાના સમર્થનમાં એક અન્ય અભ્યાસનાં તારણો પણ જાણવાં રહ્યાં. Programme for International Student Assessment (PISA) દ્વારા બાળકો માટે લેવાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધામાં ૭૩ રાષ્ટ્રોમાં ભારતનો ક્રમ ૭૨મો હતો. આ સંદર્ભે થયેલા સર્વેક્ષણમાં એક તારણ એવું હતું કે પ્રાથમિક કક્ષાએ અંગ્રેજી દ્વારા અપાતાં શિક્ષણની અસર તેમના learning outcome ઉપર પડે છે. ગરીબ માબાપો પણ અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં બાળકોને મોકલતાં થયાં છે અને અધકચરું અંગ્રેજી જાણતા શિક્ષકો દ્વારા, બિલાડીના ટોપની જેમ થયેલી શાળાઓમાં શિક્ષણકાર્યથી વિપરિત અસરો પેદા થાય છે. જે બાળકો પોતાની માતૃભાષામાં સરળતાથી વાંચી શકે તેઓ સહેલાઈથી અંગ્રેજી શીખી શકે છે. આનો અર્થ એ છે ‘માતૃભાષાથી શરૂ કરો અને અંગ્રેજીને ધીમે ધીમે શરૂ કરો.’ સરકારે શિક્ષણ પાછળ કરેલા ખર્ચાનું વળતર ન મળવાનું એક કારણ અપરિપક્વ કક્ષાએ શીખવાતું અંગ્રેજી હોઈ શકે એવું સર્વેક્ષણમાં જણાય છે અને ભારતનો ૭૨મો ક્રમ પણ આ વાત પૂરવાર કરે છે.

માતૃભાષાને બચાવવા લેખ લખવો પડે એ દુઃખદ ઘટના છે, પરંતુ પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં એને ધર્મકાર્ય ગણી અહીં વિચારો વ્યક્ત કર્યાં છે. આવનાર વર્ષોમાં માતૃભાષા અને વૈશ્વિક ભાષા (અંગ્રેજી)નો અભ્યાસ બળવત્તર બને તેવી આશા રાખીએ. બંનેને સિક્કાની બે બાજુઓ ગણીએ તો કદાચ સંઘર્ષ નિવારી શકાય અને ગુજરાતીને દુર્બોધ બનાવવાના પ્રયત્નો નિવારીએ અને રોચક બનાવીએ તો તે પ્રત્યે આકર્ષણ થાય. આ તો packagingનો જમાનો છે અને પરિવર્તન જીવનનો ક્રમ છે. કવિ ટેનિસનના શબ્દો યાદ કરીએ : Old order changeth, giving place to new. વિશેષ લખવાની જરૂર જણાતી નથી. Brevity is the soul of wit એમ અમસ્તુ નથી કહેવાયું. અસ્તુ.

‘શિક્ષણ માટે માતૃભાષાનો કોઈ જ વિકલ્પ નથી’

ડૉ. ઊર્મિલા શાહ

‘અરે ડૉક્ટર ! તમે ય આ શું કરો છો ? તમે બંને આટલા મોટા ડૉક્ટર છો અને ત્હોય તમારા દીકરાને ગુજરાતી માધ્યમમાં મૂક્યો છે ? જરા જમાના સાથે તાલ મીલાવીને તો ચાલતાં શીખો. કાલે ઉઠીને એ મોટો થઈને તમને દોષ નહીં દે ? ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાન તો કેવું હરણફાળે આગળ વધી રહ્યું છે ! અંગ્રેજી વિના કંઈ ઓછું ચાલવાનું છે !’

‘અમે બંને ગુજરાતી માધ્યમમાં જ ભણીને આટલા મોટા ડૉક્ટર થયાં છીએ ને ! આજે આખી દુનિયામાં રીસર્ચ પેપર વાંચવા અને લેકચર્સ આપવા જઈએ છીએ છતાંય ક્યાંય તકલીફ પડતી નથી. અમને તો ગુજરાતી હોવાનું ગૌરવ છે. કારકિર્દીના ઘડતરમાં વળી ભાષાને શું લાગે વળગે ? હું તો એવું નથી માનતી કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણે એ જ આગળ આવી શકે. અરે ! મારા કુટુંબના કેટલા દીકરાઓ અત્યારે અમેરિકામાં ખૂબ ઊંચા હોદ્દાઓ ઉપર છે અને બધાં ય ગુજરાતી માધ્યમમાં જ ભણ્યા છે. કોણ કહે છે કે ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણનારા કારકિર્દી ન બનાવી શકે ?’ અરે ! આજથી દસેક વર્ષ પહેલાં કે જ્યારે અંગ્રેજી માધ્યમનો આવો વંટોળ વાયો ન હતો ત્યારે ય પેલી અનાર નવમા ધોરણમાં અમેરિકા ગઈ, ફક્ત છ જ મહીનામાં તેણે શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીનો એવોર્ડ મેળવ્યો અને ફેન્ય ભાષા માટે યુ.એસ.એ.નું પ્રતિનિધિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. માધ્યમ મહત્ત્વનું નથી. માણસનો આત્મવિશ્વાસ મહત્ત્વનો છે. અને તે ત્યારે જ આવે જો તેના મગજમાં નવું જ્ઞાન અને માહિતી મેળવે, તેનાં concepts સ્પષ્ટ થાય. અને સરસ રીતે સમજાય તો...! અને એ તો માતૃભાષાથી જ શક્ય બને ને ! શિક્ષણ શાસ્ત્રી હિંમતભાઈ મહેતાએ કહ્યું છે કે દુનિયાનો એકેય દેશ એવો નથી કે જ્યાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં ન હોય. એક ચિંતકે સાચું કહ્યું છે કે ‘બાળકને જે ભાષામાં સ્વપ્નું આવતું હોય તે જ ભાષામાં તેને શિક્ષણ આપવું જોઈએ...’ નવા નવા concepts રોજે રોજ શીખવાનાં હોય ત્યારે ‘ભાષામાં જ બાળક અટવાઈ જાય તો એ concepts શીખી શકતું નથી ને માત્ર સમજ્યા વિના જ ગોખણપટ્ટી કરવી પડે છે, આવી ગોખણપટ્ટી ક્યાં સુધી કરાય ?

શિક્ષણ શાને માટે છે ? સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ખીલે અને મુક્ત અભિવ્યક્તિ કરતા આવડે એટલા માટે. પણ અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવવાથી આ બેમાંથી એક પણ હેતુ પાર પડી શકતો નથી. સર્વપલ્લી ડૉ. રાધાકૃષ્ણને કહ્યું છે. ‘Don’t cripple down the spontaneity of the child’ ‘બાળકની સાહજિકતાને મુરઝાવી ન દો...’ અંગ્રેજી માધ્યમમાં બાળકને મૂકીને આપણે તેની સાહજિકતાને જ મુરઝાવી

દઈએ છીએ. આ કેવી રીતે ચાલે !

એમાં ય આજે તો અંગ્રેજી માધ્યમનો જે વંટોળ વાયો છે ! એ પ્રતિષ્ઠાનો વિષય થઈ ગયો છે. માબાપ પછી ભલે ચાર ધોરણ ભણ્યા હોય. પણ બાળકને તો અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ ભણાવવા ઈચ્છતા હોય છે. પૂછું ‘કેમ ?’ તો કહેશે .. ‘બેન ! અમે તો ન ભણ્યાં અને એટલે આમ પાછળ રહી ગયા પણ છોકરાંને ભણાવીને તેને મોટો બનાવવો છે’

‘પણ તું ભણાવીશ કેવી રીતે ? તું તો ભણ્યો નથી...?’

‘બેન ! ટ્યુશન રાખીશ. છોકરાં કરતા કંઈ પૈસા વધારે છે ?’

રીક્ષાવાળાના કે સાવ સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતાં માબાપનાં મગજમાં પણ અંગ્રેજી માધ્યમનું ભૂત સવાર થયેલું છે. અને એમાંથી કેવી કેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે !!! શરદભાઈએ હોંશિયારી દીકરાને અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂક્યો. દીકરો હોશિયાર અને મહેનતુ, એટલે ભણ્યો પણ સાફ, પણ દસમા ધોરણ પછી આગળ ભણવા બહાર જવાનું થયું. હોસ્ટેલમાં મોકલવો પડ્યો. માબાપને કાગળ લખવો પડે. અંગ્રેજીમાં કાગળ લખે. શરદભાઈને કાગળ તો મળ્યો. પણ અંગ્રેજીમાં બિયારા કરે શું ? એ અંગ્રેજી ઉકેલી શકે નહીં. દીકરો ગુજરાતી લખી શકે નહીં. બેના હૃદય વચ્ચે પડતું અંતર, એને કોણ દૂર કરી શકે ? અંગ્રેજી માધ્યમમાં આવું જ થાય.

દાદાજીની વર્ષગાંઠ હતી. ઘરનાં બધાં આવીને દાદાજીની ચરણરજ લઈને પગે લાગીને આશીર્વાદ લેતાં હતાં ત્યારે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતો એક દોહિત્ર રઘવાયો રઘવાયો આવીને દાદાને ભેટીને શેકહેન્ડ કરીને ‘મેની હેપી રીટર્ન્સ ઓફ ધ ડે’ કહેવા લાગ્યો.’ ઘડીભર તો દાદા પણ મુંઝાઈ ગયા ! અને આખો માહોલ જાણે બદલાઈ ગયો.

હમણાં જ મિશાના પપ્પા પંકજભાઈ આવ્યા. ‘બેન આવું ?’ એકાએક એક બપોરે પંકજભાઈ ભારે વ્યથિત મ્હોંએ મારી ઓફિસમાં પ્રવેશ્યા, સદાય પ્રસન્ન જણાતાં પંકજભાઈ આજે આમ મુંઝાયેલા ! મને પણ આશ્ચર્ય થયું.

‘આવો આવો, તમારે પૂછવાનું હોય! બોલો, શું કામ હતું ? કેમ આટલાં મુંઝાયેલા છો ?’

‘અરે બેન ! શું વાત કહું ? આ તમે ચારેક વર્ષ પર અંગ્રેજી માધ્યમ શરૂ કર્યું ત્યારે સૌ પહેલાં મિશાને મેં જ અંગ્રેજી માધ્યમમાં ટ્રાન્સફર કરી હતી. યાદ છે ને ? મિશા કેટલી બધી હોંશિયાર હતી ! એટલે તમે પણ મને સલાહ આપી હતી કે ‘એને કશો જ વાંધો નહીં. આવે તમે ભલે એને અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂકો, અને વળી આ અંગ્રેજી માધ્યમનો જુવાળ પણ કેવો આવ્યો છે ! એટલે હું પણ એ પ્રમાણે કરવા લલચાયો, પણ બેન ! આજકાલ કરતાં ત્રણ ત્રણ વર્ષથી હું એની પાછળ પાર વિનાની મથામણ કરું છું. એને ભણવામાંથી રસ જ ઉડી ગયો છે. એટલું જ નહીં

પણ, નવું જાણવામાં જરા ય રસ નથી પડતો. સવાર પડે છે ને મિશા નિ:સાસા નાંખતી ઉઠે છે. એની પ્રસન્નતા તો ક્યાંય અલોપ થઈ ગઈ છે. સ્કૂલમાં આવવાનું તો તેને મન જ નથી થતું. એક દિવસ પેટમાં દુ:ખવાની બૂમ પાડે છે તો બીજે દિવસે માથું દુ:ખવાની ફરિયાદ કરે છે. પહેલાં તો એ કેવી હસતી રમતી, ખીલતી અને કિલ્લોલતી રહેતી હતી ! પણ મેં જ્યારથી તેને આ અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂકી છે. ત્યારથી એ સાવ નિશ્ચેતન અને શુષ્ક બની ગઈ છે. બેન ! મારાથી તો મિશાનાં મોં સામે જોવાતું નથી. હું જ જાણે ગુન્હેગાર હોઉં એવું મને લાગે છે ને મારું અંત:કરણ મને કોરી ખાય છે. ગમે તેમ કરીને તમે એને ગુજરાતી માધ્યમમાં ટ્રાન્સફર કરી આપો.’ આવી તો કેટકેટલી મિશાની અરજીઓ મારી પાસે આવતી જ રહે છે. અંગ્રેજી માધ્યમમાં બાળકને મૂકવાથી એને માથે એટલો તો બોજો આવે છે કે એને રમવાનો કે બાળપણ માણવાનો કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. બાળકના એ અમૂલ્ય બાળપણને છીનવી લેવાનો આપણને શો અધિકાર છે ! અને તેમાં ય વળી એક તો અંગ્રેજી માધ્યમની ઘેલછા અને તેમાં પાછી ભળે ‘મારું સંતાન ટોપર જ બનવું જોઈએ’ એ મહત્વાકાંક્ષાનો અતિરેક, બાળકને માથે આપણે કેટકેટલો માનસિક અત્યાચાર ગુજારીએ છીએ ! જોરશોરથી એકબાજુ નારા લગાવીએ છીએ કે ‘ભાર વિનાનું ભણતર’, ‘ભાર વિનાનું ભણતર’ પણ આ અંગ્રેજી માધ્યમના મોહે તો આપણાં ભણતરને જ ભાન વિનાનું કરી નાંખ્યું છે. ભણતર તરફ શરૂઆતથી જ અણગમો થઈ જાય તો એ બાળક આગળ ભણી જ કેવી રીતે શકશે !

માતૃભાષામાં ભણતાં બાળકોને માથે આ બોજો નથી લાગતો. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર, ગુજરાતી સાહિત્ય અને તેનો અઢળક ખજાનો - આ બધું કેટલું અમૂલ્ય છે એ આપણે ક્યારે સમજીશું ? અંગ્રેજી ભાષા તરીકે શીખવી જરૂરી બની ગઈ છે, કારણકે દુનિયા સાથે વ્યવહાર ચલાવવા સારું અંગ્રેજી જોઈશે જ. એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે અપનાવાઈ છે, પણ બાળક પ્રાથમિક શિક્ષણ લેતું હોય ત્યારે તેની કંઈ જ જરૂર નથી અને એટલે જ ‘માધ્યમ ગુજરાતી પણ ઉત્તમ અંગ્રેજી’ એ સૂત્ર જો અપનાવીએ તો સારું ભણતર અને સારું ઘડતર બંને થઈ શકે. પૂ. ગાંધીજીએ બહુ સરસ કહ્યું છે, ‘મારી માતૃભાષા ગમે તેટલી અધૂરી હોય તોયે માની છાતીએથી હું અળગો ન થાઉં તેમ માતૃભાષાથી પણ ન થાઉં. મારા જીવનને ઘડનારું દૂધ મને તેના સિવાય બીજે ક્યાંથી મળે ?’ ફાધર વાલેસે પણ કહ્યું છે, ‘ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિ જાય’ .. અને એટલે જ માતૃભાષાના મહત્વને આપણે ન જ અવગણીએ.

ચી.ન. વિદ્યાવિહાર, અંબાવાડી 'માધ્યમ ગુજરાતી, ઉત્તમ અંગ્રેજી'

ચી. ન. વિદ્યાવિહારની સંસ્થાઓ ગુજરાતી માધ્યમમાં શિક્ષણ આપી રહી છે. આજે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ ફૂલીફાલી રહી છે અને ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ બંધ થવા લાગી છે તેવા માહોલમાં આ સંકુલની સંસ્થાઓની ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓમાં પ્રવેશ માટે વાલીઓ ઉત્સુક હોય છે. વિદ્યાવિહારે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા શરૂ કરી હોવા છતાં તેની કોઈ નકારાત્મક અસર સંસ્થાની ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ ઉપર જણાઈ નથી. ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણતાં વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી સુદૃઢ કરવા ૧૨ વર્ષ પહેલાં અંગ્રેજી કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એમાં સંસ્થાનાં વિદ્યાર્થીઓને Communication skills અને ખાસ કરીને spoken Englishની તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ તાલીમ ધો. ૧થી શરૂ કરીને ઉચ્ચતર માધ્યમિક સુધીનાં બાળકોને સમયપત્રકમાં ભાગ રૂપે તે કેન્દ્રમાં અપાય છે. કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી (લંડન) સાથે જોડાણ કરી બ્રિટિશ કાઉન્સિલ દ્વારા દર વર્ષે ૩૫૦-૪૦૦ બાળકોને આપી વિવિધ કક્ષાની પરીક્ષા માટે વિશેષ રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. આમ ગુજરાતી માધ્યમનાં બાળકોને અંગ્રેજી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થાય અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં તેમનો દેખાવ નબળો ન રહે તે માટે ટ્રસ્ટ દ્વારા આ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. 'માધ્યમ ગુજરાતી, ઉત્તમ અંગ્રેજી' એ આદરણીય નિરંજન ભગત સાહેબનું સૂત્ર અમે ચરિતાર્થ કરી રહ્યાં છે. સાથે સાથે ગુજરાતી ભાષાના સંવર્ધન માટે કાર્યશિબિરોનું આયોજન પણ કરી રહ્યાં છીએ. થોડા સમય પહેલાં ત્રણ દિવસીય કાર્યશિબિરમાં સંસ્થાનાં ૨૦૦ જેટલાં શિક્ષકોએ ભાગ લીધો અને ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ, ડૉ. અરવિંદ ભંડારી, અને શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે ગુજરાતી ભાષામાં સરળ અને રસપ્રદ પ્રત્યાયન કઈ રીતે કરી શકાય તેનું માર્ગદર્શન આપ્યું. આમ માતૃભાષાને સંકુલની સંસ્થાઓમાં પ્રાધાન્ય આપી તેના સંવર્ધન માટે પ્રયત્નશીલ છીએ.

અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા ૨ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરી. શા માટે શરૂ કરવી પડી તેની વિગતોમાં ઉતરવાનો આ પ્રસંગ નથી, પરંતુ અહીં ધો. ૫થી પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આ પાછળની ફિલસૂફી એ છે કે ૧ થી ૪ ધોરણ માતૃભાષામાં વિદ્યાર્થી શિક્ષણ મેળવે અને માતૃભાષા થકી સંસ્કાર અને મૂલ્યો તેનામાં સંક્રાન્ત થાય. ત્યાર પછી તે અંગ્રેજી માધ્યમમાં પ્રવેશ મેળવે. આવા બાળકોને વેકેશનમાં ખાસ અંગ્રેજીની તાલીમ આપવામાં આવે છે જેથી કરીને તે બાળકો નવા માધ્યમમાં મુશ્કેલી ન અનુભવે. વળી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં ગુજરાતી ફરજિયાત છે અને તેને માટે અલગ

શિક્ષકની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત ગુજરાતી લેખનકાર્ય અને શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ કરવા વધારાના શિક્ષકને રોકવામાં આવ્યા છે. આવતા વર્ષે સંસ્કૃત વિષય પણ દાખલ કરી તેનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે.

આમ માતૃભાષા અને વૈશ્વિકભાષાનું સાયુજ્ય યોજવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ ચી.ન.વિદ્યાવિહારમાં કરવામાં આવે છે. આ દિશામાં અમે સતત પ્રયત્નશીલ છીએ અને રહીશું. 'દેશ-વિદેશની વાણી જગમાં અનેક, પણ પ્રાથમિક કક્ષાએ શિક્ષણ માટે વાણી (માતૃભાષા) અવનીભરમાં એક' એ સૂત્ર પણ નજર સમક્ષ રાખીને સંસ્થાઓ કાર્ય કરી રહી છે અને ટ્રસ્ટીમંડળ પણ તેને અનુમોદન આપે છે.

ક્ષિતિ પબ્લિકેશન 'માતૃભાષા મારી ભાષા'

દર મહિને કોઈ એક વિષયને લઈને છેલ્લા સાત વર્ષથી પ્રકાશિત થતા અમારા શૈક્ષણિક માસિક 'આદિત્ય કિરણ' દ્વારા જાન્યુઆરી ૨૦૧૦માં 'વિખરાશે વિસરાશે મહોરાથી સમજશે વિખરશે માતૃભાષા' આ શીર્ષક હેઠળ માતૃભાષા અંગેનો વિશેષ અંક પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો.

સામયિકનું શિક્ષણમાં એક આગવું મહત્ત્વ છે. તેમાંય ગણિત-વિજ્ઞાન જેવા વિષયો માતૃભાષામાં રસપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓ શીખી શકે તે માટે અમારા દ્વારા ગણિત માટે 'મજાનું ગણિત' અને વિજ્ઞાન માટે 'વિજ્ઞાન અજબ-ગજબ' પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત અધ્યાપકો સંશોધન જર્નલમાં માત્ર અંગ્રેજી નહિ ગુજરાતી-હિન્દી ભાષામાં સંશોધનપત્રો પ્રકાશિત કરી શકે તે માટે જર્નલ પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ.

આ ઉપરાંત ક્ષિતિ પબ્લિકેશન દ્વારા વાફ કૌશલ, વાચન કૌશલ જેવા ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસના પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.

આર્ટસ કે આર્ટ્સ ?

પિંકી પંડ્યા

કોલેજના નામમાં Arts આવતું હોય ત્યારે કેટલીક કોલેજો ‘ટ’ પર રેફ કરે છે અને કેટલીક કોલેજો ‘સ’ પર રેફ કરે છે. ‘ટ’ પર રેફ કરનાર અધ્યાપકોની દલીલ એવી હોય છે કે મૂળ શબ્દ Artમાં ‘ટ’ પર રેફ આવે છે : ‘આર્ટ’. તેની પાછળ બહુવચનનો ‘સ’નો પ્રત્યય લાગે છે. તેથી Arts માં રેફ ‘ટ’ પર આવે, તેથી ‘આર્ટસ’ લખાય. ખરેખર શું હોઈ શકે અને શા માટે ? - તેનો ઉત્તર મેળવવાની કોશિશ કરીએ.

ગુજરાતી ભાષાના મૂળાક્ષરો આકારની દૃષ્ટિએ બે પ્રકારના છે. (૧) લીટી-કાનાવાળા જેમ કે, ખ, પ, લ, ય, ત વગેરે. (૨) ગોળાકાર. જેમ કે, ક, ટ, ડ, જ વગેરે. જ્યારે લીટીવાળા અક્ષર જોડાક્ષરના પૂર્વવ્યંજન તરીકે આવે ત્યારે તેનો કાનો દૂર કરવામાં આવે છે. જેમકે ‘પ’-‘કાપ્પો’, ‘શ’-‘રશ્મિ’ વગેરે. જ્યારે ગોળાકાર અક્ષર હોય તો તેને ‘ખોડો’ ‘હલન્ત’નું ચિહ્ન કરવામાં આવે છે અથવા આજુબાજુમાં કે ઉપરનીયે જોડીને લખાય છે. જેમ કે ‘જ’-‘જ્યોત’, ‘ઠ’-‘લઠ્ઠો’ વગેરે. એટલે કે બન્ને પ્રકારના અક્ષર જુદી રીતે જોડાક્ષરના પૂર્વવ્યંજન તરીકે જોડાય છે.

કાનાવાળા અક્ષરમાં અર્ધઅક્ષર સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે, તેથી તેમાં મૂંઝવણ નથી થતી. પરંતુ ગોળાકાર અક્ષરના જોડાક્ષરમાં દેખીતી સ્પષ્ટતા દરેક વખતે નથી હોતી. તેથી મૂંઝવણ થાય છે. જેમ કે ‘ક’ની સાથે હલન્તની નિશાની ન હોય તે વખતે ‘ક્યાં’ અને ‘ક્યાં’ શબ્દ સંદર્ભને આધારે સમજવા પડે છે.

જોડાક્ષરના ભાગરૂપે રેફ ક્યાં આવે તેનો ઉત્તર મેળવવા નીચેના કેટલાક ગુજરાતી, અંગ્રેજી સંસ્કૃત શબ્દો જોઈએ.

સામર્થ્ય વર્ત્ય મર્ત્ય વર્ત્યા (વર્તવું નું ભૂ.કા.નું રૂપ)

વર્જ્ય અર્ધ્ય

ગર્સ્ માર્સ્

ઉપરના શબ્દોમાં ‘સમર્થ’ મૂળ શબ્દને ‘ય’ પ્રત્યય લાગતા ગુણવૃદ્ધિ સાથે ‘સામર્થ્ય’ થયો છે. એટલે કે ‘રૂ+થ’-‘ર્થ’ ધ્વનિશ્રેણી હતી, જેમાં ‘થ’ આખો ધ્વનિ છે. તેમાં ‘ય’ ઉમેરાતા ‘ર્થ્ય’ થાય છે એટલે કે ‘થ’ સ્વર વગરનો અર્ધધ્વનિ છે. અહીં જોઈ શકાય છે કે ‘થ’ને જોડાક્ષરમાંનો અર્ધો વ્યંજનધ્વનિ દર્શાવવા તેનો કાનો કાઢવામાં આવ્યો. પણ સાથે સાથે તેનો રેફ પણ ‘ય’ પર ચાલ્યો ગયો.

અન્ય શબ્દો ‘વર્ત્ય’ કે ‘મર્ત્ય’માં પણ એ જ રીતે ‘સ’ કે ‘ત’ ધ્વનિ અડધા હોવાથી તેના પર રેફની નિશાની આવતી નથી. ‘વર્તવું’ ધાતુને ‘ય’ પ્રત્યય લાગતાં ‘વર્ત’નો ‘ત’ અડધો થતાં તેનો રેફ ‘ય’ પર લાગે છે. અંગ્રેજી શબ્દમાં ‘ગર્સ્’ (‘ગર્લ’નું બહુવચન) શબ્દ સ્વાભાવિક લાગે છે. તેમાં ‘લ’ પર રેફ આવતો નથી. (અડધા ‘લ્’ પર રેફ કલ્પી શકાય છે ?).

ગોળાકાર અક્ષર જોઈએ તો ‘વર્જિત’માં ‘જ’ પર રેફ છે. પણ ‘વર્જ્ય’માં એ જોડાક્ષરનો ભાગ બને છે ત્યારે ‘જ’નો રેફ ‘ય’ પર લખાય છે. ‘માર્ક’માં ‘રૂ+ક’ ધ્વનિશ્રેણીમાં ‘ક’ આખો ધ્વનિ છે. પરંતુ, ‘માર્ક્સ’માં ‘ક’ ગોળાકાર અર્ધઅક્ષર છે. તેથી તેનો રેફ ‘માર્ક’ની જેમ ‘ક’ પર ન લખાતાં ‘સ’ પર લખાય છે.

એટલે કે ‘ગર્સ્’માં જો અડધા ‘લ્’ પર રેફ ન આવતો હોય, ‘માર્ક્સ’માં અડધા ‘ક’ પર કે ‘વર્જ્ય’માં અડધા ‘જ’ પર રેફ ન આવી શકે, તો ‘આર્ટ્સ’માં અડધા ‘ટ્’ પર રેફ કેવી રીતે આવી શકે ?

વળી વ્યંજન પોતે સ્વર વગર ઉચ્ચારાઈ શકતો નથી, એ સંજોગોમાં એ અન્ય ધ્વનિઓની નિશાની કેવી રીતે લે ?

એટલે મિત્રો, હવે આપણે સૌ ‘આર્ટ્સ’માં ‘સ’ પર જ રેફ કરીશું ને !